

התגבשות המרכז הספרותי בארץ-ישראל בתהליך ההתמסדות של החברה היישובית*

קתדרה, 16, יולי 1980

זהר שביט

תהליך יצירתה והתגבשותה של החברה הלאומית בארץ-ישראל היה תהליך משולב, שהתאפיין באינטנסיביות שלו ובחפיפה שהתקיימה בין מרכיביו השונים. ההתפתחות הכלכלית, ההתארגנות החברתית וההתמסדות הפוליטית התרחשו בו זמנית בתהליכים הומולוגיים. הדבר נכון גם ביחס להתפתחותו של היישוב בתחום התרבותי. התפתחותה ותפוצתה של השפה העברית כשפה לאומית והתפתחות מוסדות החינוך והתרבות נעשו תוך כדי ניסיון להקים ביישוב מרכז תרבותי, שבו יתקיימו לא רק חיים ספרותיים עשירים, אלא גם חיי מוסיקה, אמנות ועוד. בהתפתחותו של המרכז התרבותי תפס המרכז הספרותי שקם בארץ-ישראל מקום מרכזי, בעיקר בגלל הסטאטוס הגבוה שניתן לספרות היפה בתהליך התחייה הלאומית. הספרות היפה נחשבה באותה תקופה לחלק אינטגרלי מתהליך התחייה הלאומית והתרבותית וכביטוי הכרחי לו.

מאמר זה הוא חלק ממחקר המתאר את תחילת היווצרותו והתגבשותו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, שנתפס כחיוני והכרחי להקמתה של חברה יישובית לאומית בארץ. המאמר עוסק בעיקר בתיאור הדפוסים והממסדים הספרותיים שהחלו להתגבש בתקופת ברנר ואפשרו את הקמתו של מרכז ספרותי.

המרכז הספרותי בארץ-ישראל התפתח בשני שלבים שהיו תלויים זה בזה, אך שונים באופיים. השלב הראשון חל בין השנים 1910-1920, ואילו השלב השני החל בשנת 1924, עם מעבר המרכז הספרותי מאירופה לארץ-ישראל, לאחר שביאליק וחבורתו עלו לארץ מאירופה. בין שני השלבים היתה תקופת-מעבר קצרה. בתקופה זו, שנאבקה קשה כדי שלא לאבד את מה שנבנה בתקופת ברנר, התרכזו החיים הספרותיים סביב כתבי-העת 'הדים'¹. תקופת-המעבר הסתיימה עם עלייתם של ביאליק וחבורתו לארץ, שסימלה את סופו של תהליך נדידת המרכזים הספרותיים העבריים באירופה ואת העברתו של המרכז הספרותי לארץ-ישראל, ופתחה את השלב השני בהתגבשותו של המרכז הספרותי בה.

את השלב הראשון בהתפתחותו של המרכז הספרותי אפשר לכנות 'תקופת ברנר', על שמה של האישיות היוצרת המרכזית שבה. ברנר היה לא רק הדמות הספרותית היוצרת החשובה ביותר באותן

* מאמר זה הוא נוסח מעובד של פרק מתוך הספר 'החיים הספרותיים בארץ-ישראל — 1910-1920' העומד לצאת לאור בסדרה 'ספרות, משמעות, תרבות' במכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה על-שם פורטר באוניברסיטת תל-אביב, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד. המחקר שעליו מבוסס ספר זה נחמך בשעתו גם על-ידי ידי יצחק בן-צבי.

1 כתב העת 'הדים' יצא לאור בין השנים 1922-1928 ונערך על-ידי אשר ברש ויעקב רבינוביץ.

שנים, אלא גם מי שנטל על עצמו, מתוך תחושת שליחות, להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי, והקדיש לכך כוחות ומאמצים רבים. בתקופה זו הגיעה לארץ-ישראל מאירופה קבוצה של סופרים, רובם מתחילים, שטרם זכו להכרה. הם ביקשו להתחיל בארץ-ישראל פעילות ספרותית המבוססת על תעשיית מו"לות חילונית וכתבי-עת, ועל קהל-קוראים יציב וקבוע. הסופרים ואנשי-העט שחיו בארץ-ישראל גילו נכונות להקרבה אישית ומעורבות רבה בחיים הספרותיים.² הם נתקלו בקשיים רבים, שכרובם היו תוצאה של דלותו החומרית של היישוב באותן שנים ומן המספר הקטן של היהודים שישבו בארץ-ישראל, שרק חלק קטן מהם השתייך ל'יישוב החדש', ולפיכך רק חלק מהם היו צרכנים פוטנציאליים של התרבות החילונית. הקשיים שניצבו לפני מקימיו של המרכז הספרותי הפכו אותו לתלוי במרכזים הספרותיים באירופה, בעיקר מן הבחינה הכלכלית ומבחינת קהל-הקוראים, אך התלות באירופה התבטאה גם בהזדקקותו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל לחומר ספרותי מסופרים שישבו באירופה ובאמריקה.

המרכז הספרותי באירופה, שעבר תהליך של נדידת המרכזים, שר את שירת-הכרבור שלו באורח פאראדוקסאלי דווקא בימי מלחמת-העולם הראשונה ומלחמת-האזרחים ברוסיה, שהיו ימי התעוררות למו"לות העברית, תחילה ברוסיה ובפולין ולאחר-מכן במערב-אירופה. בעיצומה של המלחמה תוכננו ובוצעו כמה תכניות גדולות של הוצאה לאור, ותוך כדי המלחמה ולקראת סיומה עקרו כמה מהוצאות-הספרים ממקומותיהם ועברו לברלין, בניסיון שנכשל להקים בה מרכז ספרותי.

התלות במרכז הספרותי באירופה נחלשה לאחר מלחמת-העולם הראשונה והכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל. הכיבוש הבריטי יצר תנאים נוחים יותר לפעילות תרבותית וספרותית ואפשר להתחלות שלפני המלחמה להיות לראשיתם של מפעלים גדולים. השנים הראשונות של הכיבוש יצרו גם את הדפוסים שבתוכם החלה להתרקם היצירה החברתית והתרבותית, בעיקר מבחינת היקפו של קהל-הקוראים, אפשרויותיו הכלכליות ומעמד הסופר. דפוסים אלה לא השתנו באופן עקרוני גם לאחר שהמרכז הספרותי עבר מאירופה לארץ-ישראל, אולם בשלב הראשון של המרכז הספרותי היו אלה דפוסים פתוחים עדיין, שעברו רק בשלב השני תהליך של התמסדות. יצירת הדפוסים של החיים הספרותיים בלטה במיוחד כתחום המו"לות ובעובדה שהמו"לות בארץ-ישראל עברה מיוזמה פרטית לציבורית, ומאוחר יותר למפלגתית, תהליך שאפיין את המו"לות העברית גם בשלב השני בהתפתחותו של המרכז הספרותי.

השלב הראשון בהקמתו של המרכז הספרותי הגיע לקצו סמוך לראשיתו של המנדט הבריטי בארץ-ישראל, שהביא לשינוי משמעותי כתנאי החיים בארץ. תחילתו של השלב הראשון וסיומו קשורים באורח סימלי ביוסף חיים ברנר, שכן מותו בשנת 1921 סימל את סופה של 'תקופת ברנר', שהיתה אולי התקופה ההרואית ביותר בהיסטוריה של הספרות העברית בארץ-ישראל.

2 במושג 'החיים הספרותיים' הכוונה למכלול המסדים הספרותיים וגורמים אחרים כגון מו"לות, כתבי-עת, חבורות ספרותיות, קהל-קוראים, המקיימים יחסי גומלין עם המערכת הספרותית וקובעים במידה רבה את ריבודה. לעניין זה ראה גם: א' אבן-זהר, 'עיון מחדש בהיפותיזת הרב מערכת', הספרות, כז (דצמבר 1978), עמ' 1-6. במושג 'מרכז ספרותי' הכוונה למכלול של ממסדים ספרותיים המתקיימים בטרטוריה לאומית מסוימת ושולטים מבחינה היירארכית במרכז המערכת הספרותית בכללותה.

הגורמים להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל

לאחר מלחמת-העולם הראשונה הלכה וגברה ההכרה שהמרכז הספרותי והתרבותי של התחייה הלאומית יוקם בארץ-ישראל. הכרה זו התחזקה בעיקר על רקע התחושה שהמרכזים התרבותיים-הספרותיים ברוסיה נפגעו בתקופת המלחמה ללא תקנה, וגזירות הייבסקציה סייעו לעלייתה של ספרות היידיש ולצמצומו של קהל-הקוראים של הספרות העברית, ובשל ההכרה שבאמצעות-הברית לא יתפתח מרכז ספרותי עברי של ממש. העלייה השלישית והכוחות החלוציים שהביאה מרוסיה באותן שנים, העניקו לתחושה זו ביסוס בנתונים דימוגרפיים ובערכים חברתיים, וסייעה לאנשי המרכז הספרותי הארץ-ישראלי להתמודד עם הקשיים שניצבו לפנייהם. התמודדות זו סללה את הדרך לקראת השלב השני בהתפתחותו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, שבו הועתק המרכז הספרותי מאירופה לארץ.

ברנר עלה לארץ-ישראל בשנת 1909, לאחר שנאש מנסיונו להקים כלונדון מרכז ספרותי סביב כתב-העת 'המעורר', ומה שחשוב יותר – לאחר שהגיע למסקנה שאין עתיד לספרות העברית, אלא בקרב קהל-קוראים היודע עברית וחי אותה בחיי היום-יום שלו. בעלייתו של ברנר לארץ אפשר לראות את ראשיתו של השלב הראשון ביצירתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, כל זאת למרות שגם לפני עלייתו של ברנר לארץ, ישבו בה סופרים והתפרסמו לעתים יצירות ספרות. אולם בארץ-ישראל לא התקיימה קודם-לכן פעילות מו"לית חילונית סדירה, לא יצאו לאור כתבי-עת ספרותיים ברציפות ובאורח סדיר, פרט לנסיונותיו של ש' בן-ציון להוציא לאור את 'העמר' בין השנים תרס"ז-תרס"ט,³ ולא נמצא כמעט קהל-קוראים שגילה עניין ומעורבות פעילה במתרחש בחיי הספרות.

תכניתו של ברנר לעלות לארץ-ישראל ולהקים בה מרכז ספרותי קיבלה חיזוק בידיעה על הכוונה להעביר את 'השלח' לארץ-ישראל. ביום 23 ביוני 1906 כתב ברנר אל שמריהו לוי: 'לנסוע לפלשתינה ולחיות שם חיים שיש בהם עבודה הגונה – זוהי, מפני טעמים שונים שאין פה מקומם, משאת נפשי מאז, מאז...'⁴ ברנר גם תחקר את מנחם גנסין על תנאי החיים בארץ-ישראל, ורצה לדעת: 'היש בית דפוס עברי הגון ביפו, שאוכל למצוא בו עבודה? [...] אם מדברים ביניכם רק עברית ובאיזו הברה?'⁵

פעילותו הספרותית של ברנר בארץ, שהיתה מלווה בלכטים מתמידים, התבססה בעיקר על מודעותו העמוקה למצבם הקשה של המרכזים הספרותיים באירופה, שבשיא פריחתם החלה גם דעיכתם. המרכזים הספרותיים באירופה, שנדדו מאודיסה לווארשה, למוסקבה ולברלין, איבדו עוד לפני המלחמה את הבסיס החומרי והרעיוני שלהם, משום שאיבדו את קהל-הקוראים,⁶ שחלקו התמשכל ופנה לתרבויות האירופיות, וחלקו הפך לצרכן של ספרות היידיש. סופרי העברית ניסו לשווא להילחם בהשתלטותה של ספרות יידיש על קהל-הקוראים. מלחמת-העולם הראשונה והמהפכה

3 נורית גוברין, 'ה"עמר" וש' בן ציון עורכו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשל"ב.

4 י"ח ברנר, כל כתביו, ג, תל-אביב תשכ"ז [להלן: ברנר, כל כתביו], איגרת 77.

5 שם, איגרת 181.

6 על אובדן הבסיס הכלכלי של הספרות העברית באירופה, ראה: ד' מירון, 'לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית המאה העשרים', ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 487-419.

הרוסית סתמו את הגולל על הספרות העברית שסבלה לא רק מהצטמקות קהל-הקוראים, אלא גם מגזירות הייבסקציה, שלא אפשרו את המשך קיומה של הספרות העברית ברוסיה. ברנר וחבורתו, שביניהם היו ר' בנימין, א"ז רבינוביץ, האחים שלום וישעיהו שטרייט, מאיר ויצחק וילקנסקי, דוד שמעוני וש"י עגנון, הקימו את המרכז הספרותי בארץ-ישראל משום שישבו בה ורצו להבטיח לעצמם מסגרת תרבותית לקיומם ואפשרויות פרסום ליצירותיהם. אולם נראה שהמוטיבאציה העיקרית להקמת המרכז בארץ-ישראל היתה נעוצה במודעותם למצב המרכזים באירופה, והתחושה של 'אחרונים על החומה' והצלת הספרות העברית מכליה אפינה את כל מעשיהם בארץ-ישראל.

למרות שהקמת המרכז הספרותי בארץ-ישראל נעשתה מתוך הרגשה של הצלת הספרות העברית מכליה, לוותה הקמת המרכז בהרגשה תמידית שזוהי פעילות לא-בטוחה, חסרת בסיס חומרי יציב וארעית. באוגוסט 1909 כתב ברנר אל לחובר: 'להוצאה ספרותית אמיתית יש מקום דווקא במרכז קולטורי ולא כאן [...]'.⁷ הרגשה זו מצאה את ביטוייה גם בעובדה שהמרכז הספרותי היה תלוי במשך כל תקופת ברנר במרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה, אם כי יש לזכור שהתלות במרכז הספרותי באירופה ביטאה גם את הניסיון ליצור הכרה במרכז הספרותי באירופה ולהעביר לארץ-ישראל את מרכז-הכבוד של הספרות העברית.

מאמציו של ברנר וחבריו נשאו פרי בעיקר לאחר מלחמת-העולם הראשונה, לאחר שלא היה עוד ספק בדבר שלא יהיה המשך למרכז הספרותי העברי באירופה. תלותו של המרכז הספרותי הארץ-ישראלי באירופה קטנה לאחר המלחמה, בין השאר בגלל המעורבות שגילו מפלגות-הפועלים בפעילות הספרותית, מעורבות שהציבה אותה למשך זמן קצר על בסיס כלכלי איתן יותר, ובגלל הלגיטימציה שניתנה לאחר המהפכה הרוסית להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל. לגיטימציה זו מצאה את ביטוייה המאוחר יותר בעלייתו של ביאליק לארץ בשנת 1924.

הקשיים בהקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל

התנאים האובייקטיביים בארץ-ישראל היו למעשה נגד הקמתו של מרכז ספרותי. המצב הכלכלי של היישוב בשלהי השלטון העות'מאני היה רצוף קשיים, והוא הלך והחמיר עד כדי רעב בשנות המלחמה. בתקופת המלחמה קטן היישוב היהודי בארץ-ישראל מ-85,000 יהודים ל-56,000. הן בגלל הרעב והמחלות, הן בגלל גזירת הגירוש על חלק ממנו. על אף התנאים הקשים, הונחו באותן שנים היסודות להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, שקבעו את אופיו מאוחר יותר. ליפו החלו להגיע סופרים ואנשי-עט צעירים, וביניהם: דבורה בארון, רחל בלובשטיין, ש' בן-ציון, אשר ברש, יוסף חיים ברנר, ש"י עגנון, שלמה צמח, ישורון קשת, יעקב שטיינברג ודוד שמעוני. המכנה-המשותף לכולם היה לא רק גילם (רובם נולדו בין השנים 1880-1890), אלא גם החינוך שקיבלו והעובדה שרובם נמצאו בראשית דרכם הספרותית, והתפתחו כיוצרים בארץ-ישראל, תוך כדי ניסיון להקים בה מרכז ספרותי.

הניסיון להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי נתקל בקשיים, שהיו שונים באופיים מאלה שעמדו לפני אנשי המרכז הספרותי בשלב השני בהתפתחותו, בעיקר בגלל הצורך להקים מן היסוד את הממסדים

7 ברנר, כל כתבי, איגרת 445.

הספרותיים. הקמת המסדים הספרותיים (ובעיקר תעשיית מו"לות וכתבי-עת ספרותיים) נתקלה בקשיים שנבעו ממספרם המועט של הסופרים העבריים שישבו בארץ, ממיעוטו של קהל-הקוראים הפוטנציאלי ומן הבסיס הכלכלי הרעוע של היישוב בארץ-ישראל ושל המרכז הספרותי בתוכו. קשיים אלה גרמו לכך שברנר לא יכול היה לקיים בכוחות עצמו מרכז ספרותי עצמאי והיה תלוי, בעיקר מן הבחינה הכלכלית, תלות כמעט מוחלטת בקשר עם המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה, על אף רצונו להשתחרר מתלות זו. כמעט עד לסוף שנות העשרה שימש המרכז הספרותי בארץ-ישראל מעין שלוחה של המרכזים הספרותיים באירופה, למרות שברנר ניסה ליצור מרכז עצמאי על-ידי הקמת הוצאות-ספרים וכתבי-עת ויצירתן של אפשרויות פרסום מיידיות לסופרים היושבים בארץ, ועל-ידי סירובו לפרסם את ספריו בהוצאות-הספרים באירופה וסירובו לכתוב יידיש.⁸ סירובו זה נבע משני טעמים: הוא רצה לפרסם את יצירותיו בכתבי-העת שהופיעו בארץ ולפתור כך באופן חלקי את הבעיה של מחסור בחומר ספרותי בבקשו לכתוב עברית בלבד, להפגין את עמדתו כלפי השתלטות ספרות היידיש על הספרות העברית באירופה. נסיונם של ברנר וחבריו להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי נעשה גם כדי לספק לסופרים שישבו כאן קיום מכובד מעבודות ספרותיות, אך גם מתוך אמונה שההיצע ייצור גם את הביקוש, והפעילות הספרותית תעודד את היווצרותו של קהל-קוראים יציב וקבוע, שכל צרכיו התרבותיים יסופקו בעברית. נסיונות אלה נתקלו במציאות הכלכלית הקשה, שעליה כתב ברנר: 'החיים פה קשים מאוד, מאוד. הכל ביוקר, הפרנסה לא מצויה, תחלואים וכו'.'⁹ לעתים קרובות התייחס מן המצב הקשה בארץ-ישראל, שלא הבטיח רבות לאלה ששאפו להקים בה את המרכז של התרבות העברית, ובמכתב אל מ"י ברדיצ'בסקי כתב באוגוסט 1920:

מה שנוגע אלי, תקותי חזקה, כי הפעם תקוים החלטתי לחדול לגמרי מעבודת סופרים, עבודת שוא. את לחמי עד יום אמצא ממלאכת ההגהה בכתי הדפוס ומשיעורים פרטיים. וליום מותי אחכה.¹⁰

אולם רגעי יאוש אלה, אף ששבו ונישנו, לא מנעו מברנר ומן המקורבים אליו להמשיך כל חייהם בפעילות ספרותית אינטנסיבית, מתוך הרגשה שאין לעזוב את 'הגחלת העוממת', כפי שכתב ליעקב רבינוביץ ביולי 1915.¹¹ מאמצייהם של ברנר וחבריו הסתייעו בקיומן של העובדות הבאות במציאות הארץ-ישראלית בת-הזמן:

1. ב-1910 כבר פעלו ביפו שלושה בתי-דפוס, ובית-דפוס פעל גם בירושלים, ואלה שימשו בסיס לתעשיית המו"לות.

8 על סירובו של ברנר להשתתף ב'צוקונפט', שערך לייסין, סיפר פיכמן שברנר פנה אליו וביקש ממנו: 'כתוב ללייסיין בשמי, כי קשה לי לאחר שחדלתי מכתב יהודית להתחיל לכתוב בה מחדש. ולו התחלתי בודאי שהייתי מבכר לכתב בשביל ירחוני מאשר בירחונים אחרים' (י' פולסקין-יערי, מחיי יוסף חיים ברנר, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 154).

9 ברנר, כל כתבי, איגרת 431.

10 שם, איגרת 775.

11 שם, איגרת 665.

2. ביישוב ה'אזורי', בעיר ובמושבות, וסביב מפלגות הפועלים הארץ-ישראליות נוצרה שכבה של אינטליגנציה, שהיתה לא רק שותפה להקמתו של המרכז התרבותי, אלא גם צרכנית מובהקת של תרבות.
3. בעקבות 'מלחמת השפות' החלה הסתדרות המורים להוציא לאור ספרי לימוד בעברית, יסדה את הוצאת 'קהלת', שהתמחתה בעיקר בספרי לימוד, והוציאה לאור את הירחון 'מולדת' לילדים.¹²
4. נוצר קהליקוראים קטן אך יציב סביב העיתונות הפרטית והמפלגתית, שהתקשה לקיים את הספרות מבחינה כלכלית, אך היה מעורב בנעשה בה ויצר תחושה שיש הד לדברי הספרות הנכתבים בארץ-ישראל.

המו"לות – המעבר ממו"לות פרטיות לציבוריות ולמפלגתיות והשיקולים שהינחו את הפעילות המו"לית

הפעילות המו"לית התפתחה בארץ-ישראל בשלב הראשון בהקמתו של המרכז הספרותי בשלוש דרכים. המו"לות החילונית החלה את דרכה ביוזמותיהם הפרטיות של י"ח ברנר, ר' בנימין והאחים שטרייט, שבחרו בספרים, הביאו אותם לדפוס, הפיצו אותם ונשאו בהפסדים הכספיים שנגרמו להוצאה. לאחר-מכן, בתקופת המלחמה, נשענה הפעילות המו"לית על גורמים ציבוריים, במיוחד על המשרד הארץ-ישראלי, שיזם בימי המלחמה מפעל של תרגומי-מופת, כדי לספק תעסוקה לסופרים שישבו בארץ.¹³ אולם לאחר המלחמה הפסיק המשרד הארץ-ישראלי את פעילותו בחיים הספרותיים, והיוזמה המו"לית התרכזת בעיקר בידיהן של מפלגות הפועלים, שמעורבותן בחיים הספרותיים גברה.¹⁴ מפלגת 'אחדות העבודה' גם הקימה הוצאת-ספרים משלה, אך היא פשטה את הרגל בשנת 1920.

ראשית היוזמה הפרטית במו"לות קשורה בעלייתו של ברנר לארץ-ישראל. סמוך לעלייתו החל לפעול למען הקמת הוצאת-ספרים בארץ-ישראל, תוך שיתוף פעולה עם אנשי-ספרות שונים ובעיקר עם ר' בנימין והאחים שטרייט. ברנר פעל במסירות עצומה ומתוך הקרבה אישית רבה

12 הוצאת ספרי-הלימוד הראשונים התאפשרה בזכות נדיבותו של יעקב שיף, שעליה סיפר עגנון: 'מעשה שנודמן הנדבן יעקב שיף לימה של יפו וכחזירתו מירושלים לאמריקה ירד ר' בנימין אצלו לספינתו וסיפר לו על מעשה הארץ וביחוד על הגמנסיה העברית שביפו. שמע שיף וכתב לו צ'ק על חמשת אלפים פרנק לשם הדפסת ספרי לימוד בעברית, שעדיין לומדים היו רוב לימודי הגמנסיון מתוך כתב ידו של המורה' (ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו,² עמ' 176).

13 על פרשת מעורבותו של המשרד הארץ-ישראלי בפעילות הספרותית, ראה בהרחבה: זהר וי' שביט, 'למלא את הארץ ספרים', הספרות, כה (אוקטובר 1977), עמ' 45-68.

14 תהליך זה של מעבר מיוזמה פרטית לציבורית ולאחר-מכן למפלגתית הוא מעין תמצית של תהליך ארוך ומתמשך, שעבר על הספרות העברית בשלב השני של התפתחות המרכז הספרותי בארץ-ישראל. בתהליך זה, שהגיע אל קצו ב-1940, עם הקמת הוצאת-הספרים ההסתדרותית 'עם עובד', הפכו הוצאות-הספרים מפרטיות בעיקרן לציבוריות ולאחר-מכן למפלגתיות. אין פירוש הדבר שבארץ-ישראל לא התקיימו מאוחר יותר הוצאות-ספרים פרטיות חשובות (כמו הוצאת 'מסדה') אלא שהפעילות המו"לית, שהתרכזת בתחילתו של השלב השני של התגבשותו של המרכז הספרותי בידיים פרטיות ('אמנות', 'מצפה' ו'שטיבל'), עברה בעיקר לידיים מפלגתיות, עובדה זו קבעה את שיקולי מדיניות ההוצאה לאור של הספרות המקורית והמתורגמת, והיתה לה השפעה מכרעת על-פני הספרות באותן שנים.

(לפעמים גם על חשבון ארוחותיו, ואפילו כתפיות מכנסיו).¹⁵ הוא הגדיר את פעילותו הספרותית כתאוה, ובמכתב ללחובר מאפריל 1911 כתב: 'לש"ס אין אני מקווה. אני רוצה רק להדפיס. מין תאוה, ר"ל'.¹⁶

הפעילות המו"לית היתה קשורה כאמור בתחושה של 'אחרונים על החומה' ובאמונה שקיומה של הוצאת-ספרים היא תנאי הכרחי להקמת מרכז ספרותי בארץ-ישראל. לכן הושקעו רוב מאמציהם של אנשי-הספרות באותה תקופה בהקמתה של הוצאת-ספרים. במכתב אל פרסקי סיפר ברנר על תכניותיו להקמת הוצאת-ספרים בעלת משקל בארץ-ישראל, בקובעו: 'אנחנו היינו רוצים לעשות מתחילה דבר מה ניכר ושאחר כך יבואו יחידי הסגולה שכל מקום לעזרתנו מאליהם...'.¹⁷ התחושה שיש להקים הוצאת-ספרים בכל מחיר באה לידי ביטוי בנכונותו של ברנר לסייע לכל מי שהיה מוכן להקים מפעל מו"לי בארץ-ישראל, וכך לדוגמה כתב לשטיבל: 'מוכן, שאנו נכונים לעמוד לימינך בכל כוחותינו ולעזור לך בכל מה שיהא באפשרותנו'.¹⁸

השיקולים שהנחו את הפעילות המו"לית באותה תקופה היו אידיאיים ולא מסחריים, כפי שכתב ר' בנימין לאחים שטרייט: 'צריך להפסיד בספרות איזו פרוטות'.¹⁹ המימון של הוצאת-הספרים נעשה בתחילת שנות העשרה בעיקר באורח פרטי, והכסף שהתקבל ממכירת הספרים או מתרומות לא נועד לרווחים, אלא שימש להוצאה לאור של ספרים אחרים, לתרגומים ולקניית נייר.²⁰ ברנר נימק את רצונו להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי בנימוקים שונים, חלקם טכניים וחלקם עקרוניים. סמוך לעלייתו לארץ-ישראל, נימק את רצונו להוציא לאור את ספריו בארץ בחששו משיאות ההגהה הרבות העוללות ליפול בספריו אם יודפסו באירופה. במכתבו ללחובר, מיום 16 במאי 1911, כתב:

כשתהיה פה, אקווה להשיאך לפתוח פה מחלקה של 'ספרות', היינו שהספרים יידפסו פה (הוי, כמה אני רוצה שהספרים שלי, למשל, יידפסו בוארשה ויצאו כמו שיצאו פיליטוני 'הבוקר' של פרישמן!).²¹

ככל שהלך והתבסס המרכז הספרותי בארץ-ישראל, ובמיוחד לאחר מלחמת-העולם הראשונה, הפכו שיקוליו של ברנר לעקרוניים יותר. שיקולים אלה נוסחו על-ידי ברנר במפורש, במכתב אל דניאל פרסקי ואל אבא גולדברג באמריקה, שבו נימק את הצורך להקים בארץ-ישראל הוצאת-ספרים באופן הבא:²² (1) ברנר חשב שהוצאת-ספרים עברית תעודד את כתיבתם של הסופרים

15 עגנון סיפר על הדרך שבה ברנר הוציא לאור את סיפורו 'זהה העקוב למישור': 'נהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפטה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מן הישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמשה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנוני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת. בבקשה מכס הנמצא כזה איש שמתר על עצמו בשביל ספר של אחר' (עגנון, לעיל, הערה 12, עמ' 132).

16 ברנר, כל כתבי, איגרת 498.

17 שם, איגרת 470.

18 שם, איגרת 700.

19 גנזים 27460/5.

20 על מניעיהם של המו"לים, ראה מכתבו של ר' בנימין לאגודת אחיעבר: גנזים א-45357.

21 ברנר, כל כתבי (וראה בעניין זה גם אגרות 478, 499, 557).

22 שם, איגרת 689.

שישבו בארץ-ישראל. לכן טען שיש להוציא לאור ספרות מקורית כדי: 'להגביר את כוח הפרוזה העברית המקורית ע"י הוצאת סיפורים ומאמרים פובליציסטיים, שיש בהם ביטוי שירי, בצורת ספרים שקולי הכמות'. (2) ברנר קיווה שקיומה של הוצאת-ספרים בארץ-ישראל יחזק את המרכז הספרותי בארץ ויקטין את תלותו במרכז הספרותי באירופה, ולכן סבר שיש: 'לתת לחבר הסופרים הנמצא בארץ ישראל את האפשרות להדפיס את חיבוריו העבריים, חדשים גם ישנים, פה, ולא יצטרך לנוע מעבר לים'.²³ (3) ברנר חשב שקיומה של הוצאת-ספרים ארץ-ישראלית יעודד את היווצרותה של ספרות עברית ארץ-ישראלית אותנטית, ולכן ביקש: 'לכנס למקום אחד את הבלטריסטיקה שנוצרה על ידי מספרינו, גם אלה שאינם אתנו עכשיו בארץ, אם הד החיים הארץ-ישראליים בה'.²⁴

לאחר המלחמה התבטאה הפיכתם של השיקולים מטכניים לעקרוניים גם בסירובו המוחלט של ברנר להדפיס באירופה את ספריו ואת תרגומיו. ההדפסה בארץ-ישראל הפכה מעתה לתנאי הכרחי להוצאת הספרים שהיה מעורב בהם, וברנר החזיר לשטיבל את שכרו עבור תרגום 'החטא ועונשו', אף-על-פי שנוקק מאוד לכסף זה, לאחר ששטיבל סירב להדפיס את התרגום בארץ-ישראל.²⁵ בשנות העשרה היו לפחות עשרה גופים שעסקו בהוצאתם לאור של ספרים (וחלקם עסק גם במכירת הספרים, בהפצתם ובהוצאה לאור של כתיב-עת). על אלה יש למנות את הוצאת 'סנונית', 'קהל', 'תלפיות', 'בית מסחר לספרים קרוגליאקוב', 'הוצאת ברנר' (ירושלים), 'אחדות העבודה', 'לעם', 'יזרעאל', 'מולדת', 'ברקאי' (שלא הגיעה לכלל פעולה), 'השרון' — מרכז עממי להפצת ספרים — 'יפו', 'בכפר' (ספרייה לספרות יפה במסגרת הספרייה החקלאית), 'הספרייה החקלאית', 'פת', הוצאת המשרד הארץ-ישראלי, הוצאת 'הפועל הצעיר' ו'ספרייה קטנה' של אדלר וברכו. המו"לים פעלו באותה תקופה בדרך-כלל תוך שיתוף-פעולה ביניהם, או לפחות מתוך אינטרסים דומים. ההבדלים בין הוצאות-הספרים השונות נבעו מכך שהן התרכזו לעתים בנושאים שונים. הוצאת 'הספרייה החקלאית', למשל, התרכזת בהוצאת ספרות מקצועית לחקלאים, והוצאת 'מולדת' ו'ספרייה קטנה' התרכזו בהוצאת ספרים לילדים. בשאר הוצאות-הספרים שהוציאו לאור ספרות יפה, מקורית ומתורגמת, פעלו בדרך-כלל אותם אנשים, שהונחו על-ידי מערכת-שיקולים דומה. השיקולים שהנחו את הפעילות המו"לית בכללה התבססו על השאיפה לספק את צרכיו של קהל-הקוראים ולתת לגיטימציה לקיומו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל.²⁶ המו"לים פעלו מתוך הכרה שיש להרגיל את קהל-הקוראים בארץ לקרוא ספרות יפה ומקצועית בעברית ולהוכיח לו שאפשר לספק את כל צרכיו התרבותיים בשפה העברית. הם שאפו לספק את צרכי הקהל בתחומים רבים, ולכן עסקו הוצאות-הספרים במגוון רחב של ספרים מבחינת נושאים. באותה תקופה יצאו לאור בין השאר חוברות מדע, מילון אנגלי-עברי, מבוא לפילוסופיה, תיאור תולדות הספרות העברית, ואפילו חוברת הדרכה לילדים בענייני מין, בשם 'הזרע למינהו', שעוררה מחאות רבות. רק

23 שם, שם.

24 שם, שם.

25 שם, איגרת 715.

26 כמאמר זה איני עוסקת בתיאור שיטתי של השיקולים שהנחו את בחירת הספרות היפה, המקורית והמתורגמת. לעניין זה ראה: שביט, לעיל, הערה 13.

כניסת המפלגות לפעילות המו"לית שינתה במידה לא-מועטה את שיקולי ההוצאה לאור, אולם מכיוון שהוצאות-הספרים המפלגתיות לא היו פעילות במיוחד, בלטה מעורבותן של המפלגות בחיים הספרותיים בעיקר במדיניות העריכה של כתבי-העת.

הפעילות המו"לית העניפה באה לבסס את עובדת קיומו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל ולשחררו מן התלות במרכזים הספרותיים באירופה. השאיפה להתגבר על התלות במרכזים הספרותיים באירופה בלטה במיוחד בתחום ההוצאה לאור של ספרות יפה מקורית.

בתחום זה ביקשו המו"לים להוציא לאור כמעט את כל מה שנכתב בארץ-ישראל על-ידי הסופרים שישבו בה, והדבר ניכר ביחס המספרי שבין ספרות יפה מקורית לספרות יפה מתורגמת.²⁷ ברנר עצמו הוציא על חשבונו כמה יצירות מקוריות, וביניהן את 'והיה העקוב למישור' לש"י עגנון (ירושלים תרע"ב), 'הגדת המוות' לאריאלי (אורלוף; ירושלים תרע"ג), ו'בבית מרפא' של א' ראובני (ירושלים תרע"ג). כך ראשון של כתביו של ברנר יצא לאור על-ידי קרוגליאקוב, שהיה בעל בית-מסחר לספרים ביפו.

סמוך מאוד לעלייתו לארץ, ניסה ברנר לתת תנופה להוצאת קבצים מקוריים ארץ-ישראליים על-ידי שיתוף-פעולה עם אירופה או בעזרת תמיכה מאמריקה. כבר ב-1910 הודיע לדניאל פרסקי שבדעתו להוציא לאור קבצים ספרותיים מקוריים של סופרים שישבו בארץ-ישראל וביקש מ'אחיעבר'²⁸ עזרה בהפצת הספרים.²⁹ נוסף על כך ניסה ברנר לשכנע את לחובר להעביר מווארשה לארץ-ישראל את הוצאת 'ספרות', ולהוציא לאור את ספריהם של ר' בנימין, א' ציוני, א"ז רבינוביץ, מ' וילקנסקי

27 מתוך 552 ספרים שיצאו לאור בארץ-ישראל בין השנים תרס"ח-תר"ף היו למעלה מ-25 אחוזים ספרות יפה מקורית ורק כ-10 אחוזים ספרות יפה מתורגמת, כפי שמתברר מן הטבלה הבאה:

השנה	ספרות יפה מקורית	ספרות יפה מתורגמת	מדע	ספרי-דת	ספרי-לימוד	שונים
תרס"ח/1908	5	4	5	5	2	—
תרס"ט/1909	7	4	10	21	1	1
תר"ע/1910	8	4	18	1	2	3
תרע"א/1911	5	3	16	6	—	4
תרע"ב/1912	7	3	25	12	7	6
תרע"ג/1913	10	4	30	3	4	7
תרע"ד/1914	14	2	11	—	3	5
תרע"ה/1915	7	4	5	—	2	5
תרע"ו/1916	22	4	3	—	7	3
תרע"ז/1917	8	2	5	—	5	—
תרע"ח/1918	7	2	1	2	1	10
תרע"ט/1919	22	9	24	7	7	42
תר"ף/1920	6	12	8	7	6	9
סך-הכל	128	57	161	64	47	95

ש' טרנוביץ, 'הספר העברי בארץ משנת תרע"ח עד תרס"ח', מאזנים, א (אדר ב תרפ"ט), עמ' 13.
28 אחיעבר — אגודה של חובבי ספרות עברית בניו-יורק, שפעלה בין השנים תרס"ט-תרפ"ד. נוסדה על-ידי דניאל פרסקי.
29 ברנר, כל כתבי, איגרת 447.

וש"י עגנון, וקבע כי 'שני הראשונים נכונים להמתין, ואולי גם לוותר, על שכר סופרים, ובלבד שספריהם יודפסו פה'.³⁰ ב-1918 הכין ברנר רשימה ארוכה מאוד של סופרים שישבו בארץ, וביקש להוציא לאור בשיתוף עם הוצאת 'שטיבל', קבצים שיוקדשו לכל אחד מן הסופרים הבאים: א"ל אריאלי, ש' בן-ציון, דבורה בארון, א' ברש, י"ח ברנר, ר' בנימין, יצחק וילקנסקי, מאיר וילקנסקי, משה סמילנסקי, מנחם פוזננסקי, שלמה צמח, יעקב רבינוביץ, יעקב שטיינברג, דוד שמעוניוביץ, ש"י עגנון, א"ד גורדון.³¹

לאחר שתכנית זו לא יצאה אל הפועל, צמצם ברנר ב-1919 את הרשימה, ובמכתב ל'שטיבל', שבו טען 'זהרי אי אפשר לעזוב את א"י לגמרי', הציע את רשימת הסופרים הבאה, שהיתה שונה במקצת מן הרשימה הקודמת וכללה את: אורולוף (אריאלי), ר' בנימין, דבורה בארון, ברנר, ברש, סמילנסקי, פוזננסקי, פיכמן, קופילביץ, ד' קמחי, ראובני, יעקב רבינוביץ, יעקב שטיינברג ושלום שטרייט.³²

תכניותיו של ברנר לפרסם סדרה של ספרים של סופרים ארץ-ישראליים לא הגיעו ככל הנראה לכלל הגשמה, והוא פרסם את יצירותיהם, לפחות בחלקן, בכתבי-העת שערך.

הבסיס הכלכלי של המו"לות בשלב הראשון בהתפתחותו של המרכז הספרותי

מימון פרטי

בראשית שנות העשרים היתה המו"לות העברית בארץ-ישראל נתונה בעיקר בידיים פרטיות. היא לא פעלה, כאמור, על בסיס מסחרי, והמו"לים הפרטיים לא ציפו בדרך-כלל לרווחים, אלא לכסות את השקעתם. בין המו"לים הפרטיים בלטו י"ח ברנר, ר' בנימין ויצחק וילקנסקי, שהוציאו לאור בעיקר ספרות יפה מקורית ומתורגמת, ולעתים קרובות עבדו בשיתוף-פעולה, ויש"י אדלר וש"ח ברכוז, שעסקו בהוצאת-ספרים לילדים. מבין המו"לים הפרטיים היה ככל הנראה ברנר המו"ל 'חסד-האמצעים ביותר. כמעט תמיד לא היו בידי האמצעים שנדרשו להוצאת הספר, ובמכתביו יש עדויות רבות על הקשיים הכלכליים שהיה נתון בהם בגלל חובותיו כמו"ל.³³ ברנר היה תמיד דחוק בכסף בגלל השקעותיו בספריו וההלוואות שנטל על עצמו לצורך זה.³⁴ רוב הספרים שבהוצאתם לאור היה מעורב לא כיסו את ההשקעה בהם. כך, למשל, כתב אל שלום שטרייט שגם אם יצליח למכור את כל המהדורה של 'רביבים', ו, יפסיד סכום של 15-20 לירות מצריות.³⁵ המו"לים הפרטיים הצליחו לממן את הוצאת הספרים לאור בעזרת המקורות הבאים:

30 שם, איגרת 502.

31 שם, איגרת 689.

32 שם, איגרת 713.

33 ברנר חשש להיכנס לחובות כספיים נוספים, ולכן לא הוציא לאור את הכרך השני של כתביו. במכתב לפרסקי כתב: 'עוד חלק מכתבי לא אדפיס כ"כ במהרה, כפי הנראה. עוד לא פדיתי הוצאות ההדפסה מזה', שם, איגרת 464.

34 ראה, למשל, את מכתבו אל י" שטרייט ואל ר' בנימין, 22.9.1913 – שם, איגרת 595.

35 שם, איגרת 708.

1. השקעת רווחים מספרים, אם היו, בספרים חדשים. כך פעל מימון ההוצאה לאור כשוק סגור.³⁶
2. השקעת שכר-סופרים במימון הוצאה לאור של ספרים אחרים. ברנר, למשל, מימן את הוצאת 'רביבים', ו, באמצעות שכר-הסופרים שקיבל מ'שטיבל' על 'החטא ועונשו'.³⁷ (ודחה בכל תוקף את השמועה ש'שטיבל' מימן את הוצאת 'רביבים').³⁸ במכתב אל יעקב רבינוביץ סיפר ברנר בלשון לאקונית על החלטתו להוציא לאור את 'רביבים', ו: 'מכרתי כת', השגתי מעט כסף, ואני ניגש להוצאת קובץ 'רביבים', ו'.³⁹
3. האחים שלום וישעיהו שטרייט, פרדסנים מפתח-תקוה, שהיו ככל הנראה בעלי-אמצעים, סייעו להעמיד את הפעילות המו"לית של ברנר ור' בנימין על בסיס יציב יותר על-ידי תמיכה קבועה בספרות (על-ידי השתתפות בהשקעות בספרים) והיו שותפים בחברת 'השרון'. במכתב אל לחובר מתמוז תרע"ז, שמח ר' בנימין לבשר:

ובכן חדשה! כל הנסיונות שלנו נלקו בזה שהיינו עושים את עבודתנו בתורת נדבה וכלי התמדה. ובכן נודמן לנו מר שטרייט זה שכחו דוקא בהתמדה ואנו מקוים, כי מעתה תהיה הספרות ועבודתה לדבר קבוע בארץ אבות.⁴⁰

4. בניגוד למו"לות העברית באירופה, שבחלקה הגדול התבססה על מצנאטיות ('שטיבל', 'אמנות'), לא היו כמעט מצנאטים פרטיים למו"לות העברית בארץ-ישראל, ולמעשה ניסה ברנר שלא להזדקק לעזרת מצנאטים במימון הספרים שהיה מעורב בהם. כאשר קיבל תמיכה כספית, עמד על החזרתה בעותק ספרים, כמו במקרה של אהרון בארון, ששלח לו עשרה דולארים.⁴¹ יחד עם זאת היתה שאיפתו להוציא לאור ספרות עברית מקורית כל-כך גדולה עד שהיה מוכן להסתייע לשם כך בעזרת מצנאטים. לרוע המזל הוא לא הצליח בכך, וכתב לד' קמחי: 'גם בעבודתי המו"לית בירושלים — נכזב מבטחי אשר שמתי באחד "המצנאטים", וכל הענין נדחה לימים יותר טובים'.⁴²
36. אל שמעון ביכוכסקי כתב ברנר שהוא מתנגד להשקיע את הרווחים הצפויים מקובץ גנסיין במצבת-אבן, וטען שיש להשקיעם בספרים: 'בנוגע להכנסות הקובץ, הנה דעתי היא, שאין צורך להקים מצבת אבן. [...] ההכנסה צריכה להיות לטובת דבר ספרותי חדש, תרגומים או "רביבים" (שם, איגרת 630). ברנר חשב גם לממן את הוצאת כתביו לאור בכספים שיתקבלו ממכירת שני הכרכים, ולכן סבר שהוא זקוק רק להשקעה הראשונה בשני הכרכים. במכתב אל דוד זיכוכיצי [זכאי] כתב: 'איך לא יימכרו במשך שנה כאלף ספרים משני הכרכים יחד, 500 מאות [כך במקור!] מכל כרך? והרי כסף לדרך שלישי [...] וכן הלאה עד תום כל עשרת הכרכים [...] (שם, איגרת 651).
37. על השקעתו של ברנר ב'רביבים' העיד ד"ר ניסן טורוב: 'ברנר מכר להוצאת שטיבל את תרגומו של "החטא ועונשו" לדוסטויבסקי. לידי הסופר המסכן באו איפוא בבת אחת עשרות אחדות של לירות מצריות והדבר הציק לו. "למה לי כל הכסף הזה?" שאלנו בתמיה [כך במקור!], כאשר נגמרה הקניה. "צריך לעשות בו דבר מה" [...] ובאמת קם ועשה: הוציא קובץ חדש של "רביבים" והשקיע בו את כל שכר התרגום. ומוכן שהדבר היה כמעט כולו הפסד: הן ידוע לכלנו, כיצד ספרים עבריים נמכרים, אך ברנר לא התחבט על מעשהו. אדרבה היתה לו קורת רוח גדולה מאד על שזכה לפרסם באותו קובץ סיפור של אחד הסופרים הצעירים, סופר חשוב מאד לפי דעתי [...] (פולסקין-יערי, לעיל, הערה 8, עמ' 155).
38. ברנר, כל כתבי, איגרת 721.
39. שם, איגרת 695.
40. גנדים 11208/100.
41. ברנר, כל כתבי, איגרת 500.
42. שם, איגרת 702.

5. ברנר, ר' בנימין והאחים שטרייט הקימו חברת־מניות ששימשה קרן כספית למימון פעולותיה של הוצאת־הספרים 'יפת'. ההון היסודי של 'יפת' היה בסך של 2,000 פראנק והושג על־ידי מכירת 20 מניות בנות 100 פראנק האחת. אנשי 'יפת' ניסו למכור מניות גם באמריקה בסך של שני דולאר או עשרים דולאר המניה.⁴³ גם בארץ־ישראל היו שתי אופציות לקניית מניה ב'יפת' כפי שהתברר ממכתבו של ר' בנימין לשלמה צמח בשנת תר"ע: 'העבודה היא לפי שעה באופן משנה: (1) רכישת מניות של 100 פר' ו־(2) רכישת חברים חותמים שמשלמים לא פחות מעשרה פר' ומקבלים את ספרי ההוצאה חנם'.⁴⁴ ר' בנימין והאחים שטרייט התכוונו להקים באופן דומה את הוצאת 'ברקאי', שלא הגיעה לכלל פעולה, ועל כך כתב ר' בנימין לפרסקי:

משום מה נוסד ונתבטל 'ברקאי'? אל נא תשאלנו. דעתי היא שצריך לאסוף את הכחות הפרולטרניים והמסורת של התנועה העברית מסביב למרכז אחד וליצור דבר של קיימא ואל גדולינו לא נשא מן.⁴⁵

אולם ייתכן שהתכנית להקים את 'ברקאי' לא התגשמה משום שהסכום שנקבע למניה היה גבוה מאוד ביחס למשכורת הממוצעת (כ־200 אחוזים, בקירוב).

6. הבטחת הרכישה מראש של עותקים, לעתים תוך תשלום מראש עבורם, לצורך מימון הדפסת הספר. ר' בנימין, למשל, ניסה להשיג בארץ־ישראל, באירופה ובאמריקה 1,000 חתימות מוקדמות ל'יפת', כדי להבטיח את ההשקעה בו,⁴⁶ אולם ככל הנראה לא הצליח בכך. ברנר ניסה להשיג מלחובר תשלום מראש עבור 200 ספרים (בחצי מחיר), כדי לממן את הוצאת הכרך השני של כתביו.⁴⁷ מאוחר יותר מוכן היה למכור ללחובר את כל העותקים של הכרך השני של כתביו ב־25 אחוזים ממחירם (!), כדי להבטיח את מכירתם ולמנוע את הפיכתם למלאי מת. את תכניתו להוציא לאור קבצים של ספרות ארץ־ישראלית מקורית ניסה לממן על־ידי הבטחה של קנייה מראש של 200 עותקים ותשלום עבורם סמוך לקבלתם.⁴⁸

7. נטילת הלוואות לשם מימון הדפסת הספרים, והחזרת ההלוואה בעותקים של ספרים. ב־1910 ניסה ברנר לגייס לשם הוצאת חלק שני של כתביו הלוואה בסך 50 דולאר מ'אחיעזר' והתחייב להחזירה ב־100 עותקים של ספרו. הוא הצליח לקבל את ההלוואה, אך לא השתמש בה להוצאת ספריו. את ההלוואה החזיר בעותקים של החוברת 'הגדת המת' מאת אריאלי (אורולוף) שהוציא לאור בשנת 1911. לפרסקי כתב על כך: 'מה אעשה — ומזומן אין לי. מחלות וכיוצא במחלות אכלו את הכסף'.⁴⁹

מימון ציבורי

התאמת הדפוסים של החיים הספרותיים בארץ־ישראל בתקופת ברנר למבנה של החברה היישובית באה לידי ביטוי בעובדה שהמו"לות מומנה, לפחות בחלקה, על־ידי גופים ציבוריים, ומאוחר יותר

43 שם, איגרת 465. 44 גנדים א-40713. 45 גנדים 10594/82. 46 גנדים 10593/81. 47 ברנר, כל כתבי, איגרת 498. 48 שם, איגרת 689. 49 שם, איגרת 512.

גם על-ידי גופים מפלגתיים. בתקופת ברנר היה ועד החינוך של המשרד הארץ-ישראלי שתקציביו מומנו בידי ההסתדרות הציונית הגוף הציבורי שהיה מעורב בפעילות המו"לית (בעיקר בספרות המתורגמת).

המשרד הארץ-ישראלי הקים כבר בראשית המלחמה ועדה לענייני תרגום, בעיקר כדי לדאוג – ולו במקצת – לפרנסתם של הסופרים שישבו בארץ. הוועדה החליטה להקציב כשכר-סופרים ליי"ט ורבע או ליי"ט וחצי עבור גליון-דפוס של תרגום, ולכל סופר הוקצבו 2 גליונות-דפוס לחודש. לחודשים אוקטובר, נובמבר ודצמבר 1916 הקציבה הוועדה 27 ליי"ט לכל המתרגמים,⁵⁰ והוחלט שהתקציב הכללי יהיה בסך 500 פראנקים לחודש.⁵¹ אולם גם המשרד הארץ-ישראלי נתקל בקשיים במימון התרגומים, ובינואר 1917 לא חודש התקציב ולא היתה אפשרות לשלם עבור עבודות ספרותיות.⁵² עם תום המלחמה הופסקה הקצאת הכספים לתרגום, והמשרד פנה למתרגמים כדי לפדות את כתבי-היד שברשותו.⁵³

כך נסתיימה מעורבותה של ההסתדרות הציונית בפעילות הספרותית בארץ-ישראל; אולם עם הקמתה של אגודת-הסופרים בשלב השני בהתפתחותו של המרכז נעשה ניסיון לשוב ולערב את ההסתדרות הציונית בפעילות הספרותית.

מימון מפלגתי

עם ייסודה של מפלגת 'אחדות-העבודה' והבטאון המפלגתי 'קונטרס', החליטה המפלגה גם על הקמתה של הוצאת-ספרים בשם 'אחדות-העבודה' ועל ייסודו של ירחון ספרותי בשם 'האדמה'. בעקבותיה החליטה גם מפלגת 'הפועל הצעיר' על הוצאת ירחון ספרותי. ברנר נלהב מאוד ממעורבותן של המפלגות בחיים הספרותיים וסיפר ליי"ד ברקוביץ בשמץ של גאווה:

קיבלתי את הזמנתך להשתתף ב'המקלט' ובחפץ לב הייתי עושה את רצונך, לולא 'התעשייה הספרותית' שלנו, הארצי-ישראלית [...] 'הפועל צ' נישג להוצאת קובצים ספרותיים על ידי השבועון, ואף מפלגת 'אחדות העבודה' עורכת קובץ גדול וגם מסרה לי להוציא ירחון משנת תר"פ.⁵⁴

אולם תקציביה של 'אחדות-העבודה' היו קטנים. ברנר, למשל, חשש להוציא לאור את 'רשימותיו של רבולוציונר' בגלל ההשקעה הגדולה יחסית שנדרשה לכך,⁵⁵ והדפסתו של כתב-העת 'האדמה' הופסקה בבית-הדפוס של 'אחדות' משום שהמפלגה לא שילמה כסף. מאוחר יותר פשטה הוצאת-הספרים של 'אחדות-העבודה' את הרגל.

50 הארכיון הציוני המרכזי L2/91

51 שם, שם.

52 ברנר, כל כתבי, איגרת 676.

53 ברנר הציע, למשל, לטמקין לפרסם תרגום שלו ב'האדמה', משום שביקש לעשות משהו עם תרגומיו של טמקין 'המתגוללים במשרד'. שם, איגרת 723.

54 שם, איגרת 723.

55 שם, איגרת 725. הספר יצא לאור מאוחר יותר על-ידי ועדת התרבות של הסתדרות העובדים הכללית, תל-אביב תרפ"ו.

פשיטת-הרגל של הוצאת 'אחדות-העבודה' היתה מכה קשה לברנר, שהאמין שמפלגות-הפועלים הן שיוכלו לבסס את המרכז הספרותי בארץ-ישראל. את התחושה שגורל העם העברי והספרות העברית קשורים זה בזה ביטא ברנר בכותבו לשלום שטרייט: 'בשבילי אין לא עם ולא עולם' לאחר שהסתבר לו שההוצאה פשטה את הרגל. קשיי המימון של הוצאת-הספרים הכשילו אז את היוזמה המפלגתית בפעילות המו"לית, והשליטה במו"לות העברית היתה נתונה כמעט עד לראשית שנות הארבעים בידיים פרטיות, שפעלו בחלקן על בסיס מצנאטי.

נוסף על קשיי המימון של הוצאת הספרים לאור שתוארו לעיל, נתקלו המוציאים לאור בקשיים טכניים שאפיינו את המרכז הספרותי בשלב הראשון בהתפתחותו ונעלמו בשלב השני עם התפתחותה המהירה של תעשיית הדפוס בארץ-ישראל.⁵⁶ הקשיים הטכניים שאפיינו את המרכז הספרותי בשלב הראשון נבעו בעיקר ממצבה של תעשיית המו"לות. המו"לים סבלו מחסור בנייר, והנייר המצוי היה מאיכות נמוכה. ברנר התלונן במכתב לכצנלסון מיוני 1919 על טיב הנייר.⁵⁷ ועל הקשיים בהשגתו.⁵⁸ הנייר יובא לארץ-ישראל מאירופה, בעיקר מווינה, והמחסור בו גרם לעיכובים בהוצאת הספרים לאור. ביוני 1919 כתב ברנר לכצנלסון:

הייתי בביה"דס. הנייר עוד איננו. 1300 של הקובץ על הנייר שמדפיסים עליו את ה'קונטרס' אי אפשר להדפיס, כפי שנדברנו, מפני שהפורמט הינו אחר. באותו פורמט יש נייר עוד יותר גרוע.⁵⁹

בארץ פעלו מעט בתי-דפוס, בעלי ציוד מינימאלי. האותיות שברשותם היו מעטות, ולא ניתן היה לעכב סידור של ספר כדי לשלוח את ההגהות לסופר, משום שהיה צורך להשתמש באותיות הדפוס לסידור של גליון חדש. הדבר גרם למורת-רוח ולטענות מצד הסופר, שלא יכול היה לעבור על הגהת כתב-היד ולתקן את השיבושים. במכתב לברדיצ'בסקי מיום 11 ביולי 1913 הודיע לו ברנר שלא יוכל לשלוח לו את ההגהות:

צער גדול גורם לי ענין ההגהה. הסכמתי שהדבר יעלה לי אפילו בעשרה פראנק — וגם זה אי-אפשר. בבית הדפוס 'אחדות' שבו אני מדפיס את הקובץ, יש אותיות רק לחצי בויגן [גליון-דפוס] שמסדרים ומדפיסים ומפזרים ושוב מסדרים. אין כאן מכונת סידור, ואין גם די אותיות לעתון ולקובץ. לכן גם אילו היה מאמץ מחזיק רק חצי בויגן, כי אז אי אפשר היה להפסיק את העבודה לשלושה שבועות. אבל מאמץ יחזיק בודאי כבויגן-דפוס ואי אפשר לסדרו בבת אחת בשום אופן. הלכתי לבית דפוס אחר והייתי נכון לשלם עשרים פרנק עודף ובלבד שיסדרו ויחכו, אבל אין שם אותיות דומות לאלה שהקובץ נדפס בהן.⁶⁰

נוסף על המחסור באותיות לא היתה בארץ-ישראל צינקוגראפיה, ולא היתה אפשרות לעשות גלופות. לכן היו חייבים לשלוח את התמונות לחוץ-לארץ, דבר שייקר את תהליך ייצורו של הספר והאט אותו.

56 י' אוליצקי, אמנות הדפוס, רמת-גן תשל"ג, עמ' 96-99.

57 ברנר, כל כתבי, איגרת 717.

58 שם, איגרת 720. 59 שם, איגרת 717. 60 שם, איגרת 570.

אולם הקשיים הטכניים וגם הקשיים הכלכליים לא מנעו מברנר וחבריו להתמיד בפעילותם הספרותית ולהוציא לאור בכל מחיר ספרות עברית בארץ-ישראל.

תקציב הספר ומחירו בשוק הספרים

בתקציב הוצאת הספר לאור נכללו המרכיבים הבאים: סידור בדפוס, הדפסה, נייר, הגהה, כריכה, שכר-סופרים ומשלוח הספרים (הוצאות הדואר בארץ-ישראל ובעולם היו גבוהות מאוד).⁶¹ לכל ההוצאות האלה נוספו התשלומים למפיץ, שנעו בין 15 ל-75 אחוזים.

על חלוקת התקציב למרכיביו השונים אפשר ללמוד ממדגם של תקציב הוצאת הקובץ 'רביבים', ג-ד. ב-1913 אמד ברנר את ההוצאה הצפויה ב-1,520 פראנקים (פי 15-30 ממשכורת ממוצעת באותה תקופה) ל-2,000 עותקים של קובץ בן עשרה גליונות-דפוס, לפי החלוקה הבאה: נייר — 200, הדפסה — 400, הגהה — 50, נייר עטיפה — 30, כריכה — 40, שכר-סופרים — 500, הוצאות שונות — 100, אדמיניסטרציה — 150, עריכה — 100.⁶² בחלוקת התקציב בולט אמנם המחיר הגבוה של הנייר, אך במיוחד בולט בו האחוז הגבוה שהוקצה לשכר-סופרים. למרות ששכר-הסופרים לא היה קבוע,⁶³ ולא היה מי שיגן בפועל על הזכויות המקצועיות של הסופרים, הקפידו

61 ראה, למשל: ברנר, כל כתבי, איגרת 452.

62 שם, איגרת 575.

63 נתונים על שכר-סופרים בתקופת ברנר, לפי אגרותיו:

איגרת	שנה ומקום	השכר	סוג העבודה והיקפה
514	1912 (ארץ-ישראל)	40 פראנק	תרגום 'הביצה' לציכוב
518	1912 (ארץ-ישראל)	8 רובל	גליון-דפוס, תרגום
533	1912 (וארשה)	20 רובל	השתתפות קבועה ב'הזמן'
539	1912 (ארץ-ישראל)	600 פראנק	300 עמודי תרגום
542	1913 (ארץ-ישראל)	37.50 פראנק	סיפור בקובץ 'בינתים'
546	1913 (ארץ-ישראל)	3 פראנק	עמוד ('רביבים')
571	1913 (וארשה)	40 רובל	גליון-דפוס, מקור
579	1913 (ארץ-ישראל)	50 פראנק	גליון-דפוס, מקור
586	1913 (ארץ-ישראל)	150 פראנק	עריכה והגהה של 'רביבים', ג-ד
628	1913 (ארץ-ישראל)	30 פראנק	הסיפור 'אצבעות' 'רביבים'
631	1914 (ארץ-ישראל)	10 כתרים	שירים ב'רביבים'
633	1914 (ארץ-ישראל)	50 פראנק	גליון-דפוס, מקור
680	1917 (ארץ-ישראל)	30 פראנק בזהב	גליון-דפוס, תרגום
700	1919 (ארץ-ישראל)	8 לירות מצריות	גליון-דפוס, מקור
700	1919 (ארץ-ישראל)	4 לירות מצריות	גליון-דפוס, מקור
702	1919 (ארץ-ישראל)	2 לירות מצריות	גליון-דפוס, תרגום
724	1919 (ארץ-ישראל)	8 לירות מצריות	גליון-דפוס, מקור
784	1919 (ארץ-ישראל)	6 לירות מצריות	גליון-דפוס, תרגום
449	1909 (וארשה)	25 רובל	גליון-דפוס, מקור
456	1910 (ארץ-ישראל)	50 פראנק	גליון-דפוס, מקור (נחשב נמוך)
478	1910 (וארשה)	13 רובל	גליון-דפוס, מקור
495	1911 (ארץ-ישראל)	100 פראנק	גליון-דפוס, תרגום
499	1911 (וארשה)	15 רובל	גליון-דפוס, מקור

הוצאות-הספרים בארץ-ישראל לשלם שכר-סופרים גבוה במיוחד לדברי מקור ולתרגום, ושכר-הסופרים נע בין 33 ל-50 אחוזים מתקציב הספר כולו, למרות שר' בנימין כתב ללחובר: 'אין אנו גנרלים ואין אנו דורשים שכר גנרלים. מבינים אנו את המצב כמו שהוא. מן הפרולטרין באנו ובשבילו עלינו לפעול ולא להתרומם עליו'.⁶⁴ ברנר אמד בשנת 1914 את הסכום הדרוש לתשלום לשכר-סופרים ולעריכת קובץ ספרותי במחצית ההוצאות הדרושות להוצאת הקובץ.⁶⁵ והתשלום לגליון-דפוס של דברי מקור נע בין משכורת חודשית בינונית עד גבוהה. משמעות הדבר היא שסופר יכול היה להלכה להתפרנס באותה תקופה מכתיבתו, ולא הוצרך לטפח מקצוע שני לפרנסתו. תופעה זו לא חזרה על עצמה בשלב השני של התפתחותו של המרכז הספרותי, כשהיה היצע גדול מאוד לעבודות ספרותיות, וסופרים רבים נאלצו אז לשלם מכיסם להוצאת ספריהם לאור. דפוס זה של סופרים הנאלצים לטפח מקצוע שני לפרנסתם החל אפוא להתפתח באופן פאראדוקסאלי למדי רק בשלב השני בהתפתחותו ובהתגבשותו של המרכז הספרותי, והוא מאפיין למעשה את החיים הספרותיים בארץ-ישראל עד היום.

מחיר הספר נע בין חצי פראנק לשני פראנקים (ספרו של צ'כוב 'הביצה' נמכר במחיר חצי פראנק, ומחירו של הקובץ לזכרו של גנסין נאמד על-ידי ברנר בשני פראנקים).⁶⁶ המשכורת הממוצעת לפני המלחמה נעה בין 50 ל-100 פראנק, ומשכורת בסך 100 פראנק נחשבה לגבוהה. מחירו של ספר נע אפוא בין 2 ל-4 אחוזים מגובהה של משכורת ממוצעת, והיו דרושים בין יום-עבודה אחד לשלושה ימי-עבודה כדי לרכוש ספר. מן ההשוואה בין מחיר הספר לבין גובה המשכורת הממוצעת מתברר שהספר היה מצרך יקר, בייחוד בתקופה של מחסור בעבודה, והקורא הפוטנציאלי, המורה או הפועל המשכיל, התקשה בוודאי לקנותו.

מחירו הגבוה של הספר היה, בין השאר, תוצאה מאופיו של קהל-הקוראים שישב בארץ-ישראל, משום שקהל-הקוראים, שהיה קטן מאוד באופן אבסולוטי, היה אמור לכסות את כל הוצאות הייצור של הספר.

היקף קהל-הקוראים ומערכת-ההפצה

קהל-הקוראים בארץ-ישראל היה אמנם קטן במספרים אבסולוטיים, אבל גדול ביחס. מספר רוכשי ספר בארץ-ישראל לא עלה באותם ימים על אלף קונים פוטנציאליים, אולם בהתחשב במספרם של היהודים שחיו בארץ, שחלקם הגדול השתייך ל'יישוב הישן' ושחלק מהם לא ידע עברית, היה היקפו של קהל-הקוראים גדול מאוד ביחס. מתוך אוכלוסייה של 85,000 יהודים לפני המלחמה, ו-56,000 יהודים לאחר המלחמה, היה קהל קוני הספר כשמינית מן האוכלוסייה (בהשוואה לימינו שווה מספר קוני הספר בתקופת ברנר למכירתם של 40,000 עותקים של ספר אחד, מספר שרק רב-המכר המצליח ביותר עשוי לזכות לו).

אף-על-פי שקהל-הקוראים היה גדול מאוד ביחס, לא היה בכוחו להיות בסיס כלכלי מוצק למו"לות העברית בארץ-ישראל, משום שכוח-הקנייה שלו לא יכול היה לכסות את ההשקעה בספרים.

64 גנזים 11265/157.

65 ברנר, כל כתבי, איגרת 622.

66 שם, איגרת 502; וכן: איגרת 511.

כתוצאה מכך הפך המרכז הארץ-ישראלי תלוי במרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה, אף-על-פי שגם הם סבלו מהיקפו הקטן של קהל-הקוראים שלהם, וכתוצאה מכך – מבסיס כלכלי רעוע. מערכת-ההפצה של הספר העברי בארץ-ישראל התבססה אפוא על קהל-הקוראים שישב בארץ-ישראל, ועל קהל-הקוראים באירופה ובאמריקה. בדרך-כלל עסקו בהפצה הוצאות-הספרים עצמן. כדי להגדיל את תפוצתו של הספר הקימו ר' בנימין וישעיהו שטרייט בשנת 1913 את חברת 'השרון', שסמיתה היתה 'ספר עברי לכל בית עברי', כדי להפיץ את הספרות העברית בארץ-ישראל. אולם בדרך-כלל לא היתה מערכת-ההפצה בארץ-ישראל מאורגנת, וההפצה נעשתה לעתים קרובות על בסיס וולונטארי (פרט למערכת-ההפצה שהקים המשרד הארץ-ישראלי בארץ ובעולם). הספרים נשלחו בדרך-כלל על-ידי הסופר, ידידיו או ההוצאה, שהעבירו אותם לחנויות הספרים המועטות בערים ובמושבות, או שנמכרו על-ידי הסופר שהציע אותם לאנשים שכאו אתו כמגע. באירופה, לעומת זאת, היתה מערכת-הפצה ממוסדת, והתשלום עבור ההפצה נע בין 15 ל-75 אחוזים ממחיר הספר.⁶⁷

ההסתמכות על קהל-הקוראים באירופה ובאמריקה היתה בבחינת משענת קנה רצוף, ומספר הספרים שנמכרו באירופה היה זעום. ברנר היה מודע לכך ולא קיווה למכור באירופה יותר ממאתיים עותקים של ספרו.⁶⁸

מן הנתונים שאפשר ללקט ממקורות ארכיוניים שונים (אגרות ברנר, מכתבים ומסמכים שונים בארכיון גנזים ובארכיון הציוני) מתברר שרק לעתים נדירות נמכר ספר בלמעלה מאלף עותקים, ואלה נמכרו ברובם הגדול בארץ-ישראל. ברנר, שהיה סופר מוכר ובעל סטאטוס גבוה, מכר בארץ-ישראל 700 עותקים בלבד מספרו.⁶⁹ הקובץ 'יזכור', שיצא לאור בשנת תרע"ב נמכר בארץ-ישראל ובעולם בלמעלה מ-1,000 עותקים, והיה בגדר תופעה מעוררת השתאות. במכתב לברנר סיפר ר' בנימין: "'יזכור". עד עכשיו נפוצו למעלה מאלף. בגליל רבה הדרישה',⁷⁰ ואילו במכתב לפרסקי כתב: "'יזכור" נדפס ב-2000 אכס. נשאר עד עכשיו 400 [...] "יפת" ב-1500 אכס [הכוונה לשלושת הקבצים].⁷¹

עלותו של ספר חושבה כך, שמכירתו באלף עותקים תכסה את ההשקעה בו. בשנת 1910 קבע ברנר כי: 'על פי חשבונו אפשר להוציא את הקרן (ההדפסה ושכר מתרגמים) על ידי מכירת אלף אכסמפלוארים בארבע עשיריות (חמישית הפרנק) הבויגן [גליונות-דפוס].⁷² גם ר' בנימין קיווה להבטיח את כיסוי ההשקעה בקובצי 'יפת' על-ידי השגת אלף חותמים, ובאגרת לפרסקי כתב: 'התגשמות התכנית דורשת שיהיו חותמים בא"י 200, באמריקה 200, וברוסיה 600, ועכשיו רב חובלים, נחש והגידה, אם אפשר לכם לאסוף כמספר הנ"ל באמריקה'.⁷³ הוצאה לאור של ספר

67 מירון, לעיל, הערה 6.

68 אף-על-פי שברנר היה כבר סופר מוכר למדי. במכתב אל לחובר ביקש ברנר שלחובר יקנה ממנו להפצה ברוסיה מאתיים חוברות, כפי הנראה משום שלא ציפה שיוכל למכור יותר ממאתיים עותקים בכל רוסיה. ראה: ברנר, כל כתבי, איגרת 498.

69 שם, איגרת 499.

70 גנזים א-18772.

71 גנזים 10594/82.

72 ברנר, כל כתבי, איגרת 464.

73 גנזים 10593/81.

במספר עותקים גדול מאלף נחשבה כהשקעה שלא ניתן היה לכסותה. כאשר הודפס קובץ של 'יפת' ב-2,000 עותקים ראה בזה ר' בנימין שגיאה מרה, וכתב ב' באייר תרע"ב לפרסקי: 'יפת נדפס 2,000 אכס. וזהו אולי שגיאה גדולה'.⁷⁴

מדגם של הפצת ספרים

כדי לקבל תמונה – ולו חלקית – על אפשרויות הפצת הספרים בארץ-ישראל ובעולם, אביא מדגם מפורט של הפצת קובץ 'רביבים', ג-ד, וכן טבלה של הפצת ספרים שונים באירופה ובאמריקה. מובן שהמדגם מציין את מקומות ההפצה בלבד, ולא את מספר הקונים הריאלי בכל מקום. הקובץ שנבחר למדגם היה מוכר לקהל-הקוראים, לפחות באירופה, שכן חוברות א' וב' יצאו לאור בלבוב בתרס"ט-תר"ע.

מדגם הפצת ספר, על-פי קובץ 'רביבים', ג-ד, בשנת 1913⁷⁵

בשנת 1913 יצאו לאור 1,943 עותקים. הופצו למכירה וחולקו:

פועלי הדפוס – 6.

ק"י סילמן (בארץ-ישראל) – 100.

רוסיה – 200.

איצקוביץ, לבוב – 50 (נשלחו כתמורה ל-50 כתרים ששילם איצקוביץ לשופמן כשכר-סופרים).

סופרים – 20.

משלוח לשטרייט בירושלים – 1,190.

ברנר – 17.

נתונים על הפצת ספרים באירופה ובאמריקה⁷⁶

מספר העותקים שנשלחו	מקום ההפצה	שם הספר	איגרת
45	אמריקה	כתבי ברנר, א	452
28	אמריקה	כתבי ברנר, א	455
50	לונדון	חוברת 'לעם', 'עזרת בעלי חיים'	461
50	לונדון	חוברת 'לעם', 'מחיי הפראים'	461
24	לונדון	כתבי ברנר, א	461
200	אמריקה	חוברת 'לעם', ב	465

74 גנזים 10594/32.

75 ברנר, כל כתבי, איגרת 586.

76 שם, אגרות שונות.

(המשך הטבלה מעמ' קודם)

איגרת	שם הספר	מקום ההפצה	מספר העותקים שנשלחו
465	חוכרת 'לעם', ג	אמריקה	200
465	חוכרת 'לעם', ד	אמריקה	100
480	ק"י סילמן, 'מגילת שמיטה'	אמריקה	25
511	א' אריאלי, 'הגדת המוות'	רוסיה	50
512	א' אריאלי, 'הגדת המוות'	אמריקה	50
515	צ'כוב, 'הביצה'	רוסיה	100
516	צ'כוב, 'הביצה'	אמריקה	100
638	צ'כוב, 'הביצה'	מוסקבה, רוסיה	150

מדגם הפצת הספרים והטבלה מעידים על כך שרוב הספרים נשלחו להפצה בארץ-ישראל (אם כי בדרך-כלל לא נמכרה כל המהדורה, אלא רק מחציתה). ברנר לא תלה תקוות גדולות בהפצתו של ספר או של ירחון, משום שגם 'הפועל-הצעיר' נמכר בארץ-ישראל בשנת 1909 ב-500 עותקים בלבד, ולאחר שנכשל במכירת 'רכיבים', ו, החליט בשנת 1919 להוציא לאור את 'רכיבים', ז, במהדורה בת 500 עותקים בלבד.⁷⁷ נתוני הטבלה מעידים גם על כך שבארץ-ישראל נמכרו לא פחות ספרים מאשר באירופה ובאמריקה. ברנר היה מאוכזב מאפשרויות ההפצה באירופה של ספר שיצא לאור בארץ-ישראל, שכן הפוטנציאל של קהל-הקוראים באירופה היה להלכה גדול בהרבה מזה שבארץ-ישראל. את אכזבתו מקהל-הקוראים באירופה ביטא ברנר במכתב ללחוכר ובו כתב כינואר 1912:

אבל אתה שוכח ששלחתי לך בעד כל רוסיה חמישים אכסמפלרים. אם אתה בא בדברים עם חמישים מו"ס ואתה שולח לכל אחד — אחד — הרי נגמר! והאומנם לא יימצאו חמישים אנשים תמיהים בין קהל קוראים עברית, שיאכדו ח"י קופיקות על קונטרס ששמו 'הגדת המות'.⁷⁸

אין ספק שתפוצתם הנמוכה באירופה של ספרים שיצאו לאור בארץ-ישראל היתה בין הגורמים שחיצו את תחושתם של ברנר וחבורתו שאין לספרות העברית עתיד אלא במרכז הספרותי בארץ-ישראל.

שיטות להפצת הספר

פרט למכירה בודדת של ספרים בחנויות-הספרים באירופה, באמריקה ובארץ-ישראל, יזמו הוצאות-הספרים מפעלי-הפצה שונים, כדי להבטיח את מכירתו של הספר במספר רב יחסית של

77 שם, איגרת 706. 78 שם, איגרת 515.

עותקים, ולעתים אף הבטיחו את מכירתו עוד לפני שיצא לאור. כאמור, ספר מצליח נחשב לספר שנמכר ב-1,000 עותקים, ובדרך-כלל נמכרו הספרים שיצאו לאור בארץ-ישראל ב-500 עותקים בקירוב בכל העולם. בהפצת הספר כלטו השיטות הבאות:

1. מכירת מספר גדול של עותקים על-ידי קניית הספר כשי לחותמי העיתון. 'הפועל-הצעיר' קנה, למשל, חלק מן המהדורה של החלק הראשון של כתבי ברנר בהוצאת קרוגליאקוב (תר"ע) כדי לתיתה כפרס לחותמים.⁷⁹

2. הבטחה מראש של קניית מספר עותקים מסוים ממהדורת הספר. ר' בנימין פנה, כאמור, אל פרסקי באמריקה וסיפר לו שהוא מבקש להשיג 1,000 חותמים מראש על קובצי 'פח' בכל העולם, כדי להבטיח מראש את ההשקעה בקבצים. ברנר פנה ב-1918 ל'אחיזכר' ול'קדימה' שבאמריקה וביקש מהן להבטיח קנייה מראש של הספרים ב-200 עותקים (שיטת הפצה זו הפכה גם לאמצעי מימון של הוצאת-הספרים; ראה לעיל). דרך אחרת להבטחת הקנייה מראש היתה על-ידי מסירת ההפצה באורח בלעדי לסוכנות אחת באירופה, שהתחייבה לקנות חלק גדול מן המהדורה.⁸⁰

3. הספרים הופצו גם כאמצעי חליפין. ההוצאה לאור השתמשה בעותקים שהיו בידה לתשלום שכר-סופרים,⁸¹ להחזרת חובות למי שהיו מעורבים בהוצאת הספרים, וכדומה. כך הצליחה ההוצאה להיפטר מחלק מן העותקים, שהיו לעתים למלאי מת, וגם להקל את נטל החובות הכספיים שהעיקו לעתים קרובות על הוצאות-הספרים הפרטיות והמפלגתיות.

הוצאה לאור של כתבי-עת ספרותיים בתקופת ברנר

הוצאה סדירה לאור של כתבי-עת ספרותיים היא תנאי יסודי לקיומם של חיים ספרותיים תקינים, משום שכתב-עת ספרותי מאפשר לתת ביטוי מידי למכלול של יצירות הנכתבות בתקופה מסוימת. ברנר וחבורתו אכן היו מודעים לחשיבותו של כתב-עת ספרותי בחיים הספרותיים, ולכן ראו בו תנאי הכרחי לבנייתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל וכלי-ביטוי הכרחי לסופרים שישבו בארץ. לאחר המלחמה תיאר ברנר את מטרת הקבצים הספרותיים שביקש להוציא לאור במלים אלה:

ואני רואה נחיצות בהוצאתם דווקא עכשיו, כשכל קהלנו כאילו שקוע בפוליטיקה. מטרת הקובצים [כך במקור!], היא לתת לקהל העברי מלה עברית מקורית חיה ויוצאת מן הלב בצורת סיפור, שיר או מאמר.⁸²

מתוך הכרה בחשיבותו של כתב-עת ספרותי, הקדישו ברנר וחבורתו את רוב מאמציהם להוצאתו של כתב-עת כזה ולא פסקו ממחשבה על יוזמות חדשות בכיוון זה. כשלא יכלו להתחייב על הוצאתו לאור של כתב-עת באורח קבוע וסדיר, עסקו בהוצאת קבצים ספרותיים. כתב-העת היחיד שיצא

79 שם, איגרת 524.

80 ראה בעניין זה את מכתבו של ר' בנימין אל לחובר, גנוים 11205/9.

81 במכתב לא"ז רבינוביץ כתב ברנר על קובץ גנסין: 'שכר סופרים ישולם באכסמפלארים': ברנר, כל כתבי, איגרת 565.

82 שם, איגרת 694.

לאור ברציפות, אם כי לא בקביעות, היה 'רביבים' וב-1918 אף בישר ברנר לאבא גולדברג ולדניאל פרסקי על כוונתו להפוך אותו לכתבי-עת שיצא לאור באורח סדיר, פעמיים או שלוש פעמים בשנה.⁸³ ברנר שמח מאוד לכניסתן של המפלגות לפעילות המו"לית ולכוונתן להוציא לאור כתבי-עת ספרותיים, ואף חשב לחדול מעריכת 'רביבים', משום שקיווה – לשווא – שבעזרת המפלגות יתפכו כתבי-העת הספרותיים בארץ-ישראל לתופעה של קבע.

הצורך להוציא לאור כתבי-עת ספרותיים בארץ-ישראל נומק הן בעובדה שבארץ ישבו סופרים שנאלצו לשלוח את יצירותיהם לכתבי-עת באירופה (כמעט עד למלחמת-העולם הראשונה נהג ברנר לשלוח מאמרים וסיפורים לכתבי-עת באירופה),⁸⁴ הן במצבם של כתבי-העת הספרותיים באירופה.

כתבי-העת הספרותיים באירופה נסגרו ברובם הגדול (אפילו 'השלח', נסגר באותם ימים), או שלא יצאו לאור בזמן. ברנר, לדוגמה, נואש מנסינותיו של שופמן להוציא לאור את 'שלכת' וכתב לו ביום 11.9.1910: 'שופמן, אם נואשת מהוצאת הקובץ, אנא החזר לי את רשימתי "עצבים" המונחת אצלך זה כמה. אולי אצרך אותה לעוד שתי רשימות דומות לה ואדפיס בקונטרס מיוחד'.⁸⁵ במכתב אל פרסקי התלונן-לגלג ברנר על 'שלכת' וכתב: 'מהי "שלכת"? – קובץ ספרותי שהיה צריך לצאת לפני הפסח, אלא שהשלכת – כלומר, השד – יודעת, אם תצא גם אחר הסוכות'.⁸⁶ גם במכתב אל לחובר הביע ברנר את ספיקותיו אם 'ספרות' יצא לאור בזמן, והיסס אם לא מוטב לו לפרסם ב'העומר' הארץ-ישראלי (שנסגר באותה שנה). במכתב של לחובר מיום 3 ביולי 1909 כתב ברנר: 'אגיד לך את האמת. ירא אני לתת לך את ההתחלה בשביל "ספרות", ומה אעשה אם "ספרות" לא ייצא להלן? גם "העומר" התחיל לצאת ארבע פעמים בשנה'.⁸⁷

מצבו של כתבי-העת 'שלכת' אופייני היה למצבם של כתבי-העת האחרים באירופה, שנסגרו בחלקם הגדול או שהתכנית להוצאתם לאור לא הגיעה כלל לידי מימוש. מעניין לציין שגם כתבי-עת שיצאו לאור בארץ-ישראל בשלב הראשון של המרכז הספרותי, התאפיינו בחוסר רציפות, בהופעה חד-פעמית ללא-המשך ובקיום חומרי רופף ביותר. אולם, בעוד מצבם של כתבי-העת באירופה העיד על שקיעתם של המרכזים הספרותיים שם, הרי הנסיונות להוציא כתבי-עת ספרותיים בארץ-ישראל, שהיו ארעיים ולא-סדירים, היו אופייניים דווקא להתחלתו של הניסיון להקים בארץ-ישראל חיים ספרותיים מלאים.

הוצאתו לאור של כתבי-עת ספרותי היתה בבחינת מטרה מועדפת בתקופת ברנר, הן משום שנתנה ביטוי מידי ליצירות שהתפרסמו סמוך לכתבתן ואפשרו לקבוצה של סופרים – ולא רק לסופר אחד – לפרסם את יצירותיהם, הן משום שראו בכתבי-העת תחילתה של פעילות ספרותית מואצת יותר; וכך כתב ר' בנימין אל לחובר: 'הלא תשחק שהקובץ הראשון יודפס רק באלף אכסמפלרים? ואולם הרי הקובץ אינו העיקר אצלנו, הרי העיקר שתחל איזו תנועה'.⁸⁸

83 שם, איגרת 698.

84 ראה בעניין זה: שם, איגרת 442, 451, 469, 476.

85 שם, איגרת 477. 86 שם, איגרת 470. 87 שם, איגרת 442.

88 וכן ראה מכתב אחר אל לחובר שבו כתב: 'על הקובצים [כך במקור!] מפרטים אנו כעל מעבר כעל התחלה'.

גנדים 11265/157.

הקובץ הספרותי שימש בתקופת ברנר תחליף לכתב-עת ספרותי, אם כי היו אנשי ספרות שראו בו רק אמצעי לחתור להקמתו של ירחון ספרותי. במכתב אל ברנר נזעק ר' בנימין על הכוונה להשקיע כסף רב בקובץ ספרותי, וטען שיש לשמור על הכסף כדי להשקיעו בירחון: 'ולמה נחוצות פתאום 800 פר', הלא היו דברינו כמדומה 600 פר'? וכן למה 1,500 אקסמ. ? די 1,000. ביחוד כשרוצים בירחון צריך לבלי להשקיע יותר מדי בקובצים [כך במקור !].⁸⁹ ברנר לא היה שותף לעמדתו של ר' בנימין, וקיווה דווקא להוציא לאור קבצים ספרותיים בהיקף שהיה לפי תפיסתו מכובד (עשרה גליונות-דפוס). מסיבה זו התנגד ברנר לתכניתו של ר' בנימין להוציא לאור באופן קבוע ירחון בהיקף קטן. את התנגדותו להיקף מצומצם של ירחון ביטא ברנר במכתבו אל ר' בנימין מיום 11 ביולי 1913: 'אין אני מבין למה אתם שואפים כל כך לירחון. מה תתן ומה תוסיף עוד בימה קטנה של שלשה גליונות לחודש'.⁹⁰

תכניות להוצאת כתבי-עת ספרותיים

כאמור, כתב-העת הספרותי החילוני הסדיר הראשון, 'העומר' יצא לאור עוד לפני עלייתו של ברנר לארץ-ישראל, בין השנים 1907-1909 בעריכתו של ש' בן-ציון. סמוך לעלייתו של ברנר לארץ-ישראל נוסדו בארץ כמה כתבי-עת, כחלקם חד-פעמיים כמו 'בעבודה', 'בין המצרים', 'בין הזמנים'; וכחלקם יציבים יותר, כמו 'רביבים', שיצאו תחילה ביוזמה פרטית ולאחר-מכן על-ידי מפלגה. ברנר היה דמות מרכזית בנסיונות להוציא לאור כתבי-עת ספרותיים והיה שותף לעריכתם. תחילה ניסה ברנר להוציא לאור בשיתוף עם לחובר כתב-עת ספרותי,⁹¹ אולם תכנית זו לא הוגשמה, ובמכתב אל פיכמן התלונן על שקשיי המימון מונעים ממנו להוציא לאור כתב-עת:

אתה מזכיר את 'שלכת'. גם אני הייתי יכול להוציא קובץ כזה (יש לי כמעט חומר מלא), אלמלי היה נמצא מו"ל, שיאבה להשקיע במין עסק כזה כחמש מאות רובלים. אבל כזה אין לי מזל.⁹²

קשיי המימון הביאו את ברנר לרגעי יאוש ולהטלת ספק בעצם הצורך והאפשרות להוציא לאור כתבי-עת ספרותיים. בשנת 1913 כתב לר' בנימין שיש להבטיח את קיומו החומרי של כתב-העת לפני שפונים לסופרים ומזמינים מהם כתבי-יד:

ואולם אם אתה חושב, שבכלל נחוץ להוציא קובצים [כך במקור !] ויש האפשרות לזה (האפשרות הרוחנית מוטלת בספק, אלא שאפשר לנסות), אזי כתוב על זה עוד פעם ואפנה לסופרים. למה אהיה כמתעתע בעיניהם.⁹³

על-אף רגעי יאוש אלה, לא חדל ברנר מתכניותיו להוצאת כתבי-עת, כשם שלא פסק מיוזמות חדרות בתחום המו"לות. ב-1911 חשב להוציא לאור קובץ ספרותי בשם 'בדרך היחיד' או 'דברים

89 גנזים א-18777.

90 ברנר, כל כתבי, איגרת 572.

91 שם, איגרת 445.

92 שם, איגרת 483; וראה בעניין זה גם: שם, איגרת 484.

93 שם, איגרת 542.

שבכתב'. גם תכנית זו לא יצאה אל הפועל, וברנר פרסם את המאמר שחשב לפרסם בו בקובץ 'הזמן' בנובמבר 1911. להצלחה רבה יותר זכו תכניותיו בדבר 'רביבים', שהחל להוציא לאור עוד בלבוב. הוצאת 'רביבים' הייתה פרי של תכניתו הגראנדיוזית של ר' בנימין, שלא יצאה אל הפועל, להוציא לאור ירחון ספרותי בהיקף של עשרה גליונות-דפוס, שהוצאתו הסדירה הובטחה על-ידי הון יסודי של 10,000 פראנקים.⁹⁴ ברנר לא האמין בתכנית זו (ובצדק, כפי שהתברר מאוחר יותר), וכתב ללחובר: 'אם נחיה נראה'.⁹⁵ במקום תכנית הירחון הציע ברנר להוציא לאור קבצים ספרותיים, כמו 'רביבים', ולאחר שר' בנימין נואש מתכנית הירחון (הוא הוציא מאוחר יותר את הקובץ 'בינתים'⁹⁶), הושקעו רוב המאמצים בהוצאה לאור של 'רביבים', אם כי גם כתב-עת זה, שהיה אולי היחיד שיצא לאור באותה תקופה ברציפות, הופיע בהפסקות ובקשיים רבים.

התכנית להוציא לאור את 'רביבים', ג, הועלתה עוד באפריל 1912, וברנר סבר שיצליח להוציא לאור תוך חודש או חודשיים, אולם הקובץ יצא לאור רק שנה לאחר-מכן, באוגוסט 1913, כחוברת כפולה, שרוב משתתפיה היו סופרים שישבו בארץ-ישראל.⁹⁷ מיד לאחר ש'רביבים', ג-ד, יצא לאור ביקש ברנר ליצור לו המשך ב'רביבים', ה. היקפו של 'רביבים', ה, היה מצומצם למדי בשל קשיים טכניים, וברנר העביר חלק מן החומר שיועד ל'רביבים', ה, ל'רביבים', ו. מאוחר יותר חשש שלא יהיה המשך ל'רביבים' וכתב ללחובר: 'ה"רביבים" ה' יצאו בעוד שלושה שבועות — וכפי הנראה, חסל. אין כסף'.⁹⁸ לד' קמחי כתב: 'בימים הראשונים לשובי ליפו חלמתי על המשך לקובצי "רביבים", אבל החלום אינו מתאמת'.⁹⁹ במאי 1913 הסכים ברנר לערוך קובץ לזכר גנסיין בשם 'הצידה'. הקובץ נתקל בקשיי מימון ובקשיים של חומר ספרותי, וברנר חשב להמיר את 'הצידה' ב'רביבים', ועל-ידי כך להוציא לאור את 'רביבים', ו, וגם לזכות בקובץ ספרותי על רמה גבוהה לזכרו של גנסיין. במכתב לביכובסקי, שעניינו במימון הקובץ, כתב ברנר:

איני מאמין שהחומר שייאסף יספיק להוצאת קובץ קובע ברכה גדולה לעצמו ועושה רושם גדול. עכשיו, כשנוציא אחד מקובצי 'רביבים' לזכר המנוח — ההבטחה מעטה והמצב יותר נעים.¹⁰⁰

בסופו של דבר יצאו לאור גם הקובץ 'הצידה' וגם 'רביבים', ו, שברנר מימן את הוצאתו לאור בכסף שקיבל מ'שטיבל' לתרגומו של 'החטא ועונשו'.

כניסתן של מפלגות-הפועלים לפעילות הספרותית, העבירה את היוזמה בתחום הוצאת כתבי-העת מידיים פרטיות אל המפלגות. ברנר נטש את התכנית להוציא לאור את 'רביבים', ז, לאחר שהוצע לו לערוך את כתב-העת 'האדמה' שיצא לאור בידי מפלגת 'אחדות-העבודה', אולם פקפק אם אמנם ימשיך כתב-העת לצאת לאור במשך שנה שלימה. את ספיקותיו העלה במכתב אל ברל כצנלסון,

94 גנזים 11265/157.

95 ברנר, כל כתבי, איגרת 520.

96 ראה מכתבו של ר' בנימין על תכנית הקובץ 'בינתים': גנזים א-18782.

97 על תכנית הקובץ 'רביבים', ג-ד, ראה: ברנר, כל כתבי, איגרת 578.

98 שם, איגרת 623.

99 שם, איגרת 693.

100 שם, איגרת 597.

שבו שאל: 'ומה בדבר "האדמה"? אמור לי את האמת: אתה מאמין באפשרות יציאתה במשך שנה שלמה?' מאוחר יותר התברר שלחששותיו של ברנר היה מקום, וב-1920 היה ברור שלא יהיה המשך לכתב-העת לאחר שהוצאת-הספרים של 'אחדות-העבודה' פשטה את הרגל (למרות זאת יצא לאור קובץ נוסף של 'האדמה' לאחר מותו של ברנר). סגירתם של כתב-העת הספרותיים-המפלגתיים, 'האדמה' ו'מעברות', הותירה חלל ריק בחיים הספרותיים בארץ-ישראל, חלל אשר התמלא רק עם הוצאתו לאור של כתב-העת 'הדים' בשנת 1922.

קשיים בעריכת כתב-העת ספרותי בתקופת ברנר

בשלב הראשון של המרכז הספרותי אפשר להבחין בין שתי תקופות בפעילות כתב-העת: לפני המלחמה ולאחריה. לאחר המלחמה החלו מפלגות-הפועלים להיות מעורבות בהוצאה לאור של כתב-העת ('מעברות' ו'האדמה'). והנטל הכספי שבהוצאת כתב-העת, והאחריות האידיאולוגית, היה מוטל עליהם. לעומת זאת, בתקופה הראשונה הונח עיקר הנטל הכספי על ברנר וחבריו, שעסקו בהוצאת כתב-העת, אך עם זאת היו חופשיים לנהוג כרצונם בפרסום החומר הספרותי, בלי לערב שיקולים אידיאולוגיים.¹⁰¹

עורכי כתב-העת בארץ-ישראל, שהיו קשורים בדרך-כלל גם לפעילות המו"לית, נתקלו בקשיים המאפיינים כתב-העת בדרך-כלל, ובקשיים שאפיינו במיוחד את המרכז הספרותי בארץ-ישראל בשלבי התגבשותו הראשונים.

הקשיים שבלטו במיוחד בשלב הראשון של המרכז הספרותי היו המחסור בחומר ספרותי והתלות באירופה.¹⁰² תלותו של עורך כתב-העת במרכזים הספרותיים באירופה, למרות חולשתם, היתה כפולה: תלות כלכלית ותלות בחומר ספרותי. ברנר, שלא היה מוכן לפשרות בדבר טיבו של החומר הספרותי, נאלץ לפנות לסופרים שישבו באירופה, משום שאלה שישבו בארץ-ישראל לא יכלו לספק את כל תביעותיו לחומר ספרותי. אולם בעוד התלות הכלכלית במרכז הספרותי באירופה הלכה ונחלשה, כאמור, ככל שהתחזק המרכז הספרותי בארץ-ישראל, התלות בחומר הספרותי מאירופה הלכה ונמשכה גם לאחר המלחמה.

המחסור בחומר הספרותי היה סיבה נוספת לכך שברנר וחבורתו נאלצו להוציא לאור קבצים ספרותיים ולא כתב-העת, משום שהוצאתו של כתב-העת דורשת רציפות וקביעות ואחידות במגמה, ואילו קובץ ספרותי אפשר להוציא לאור כאשר בידי העורך יש מספיק חומר ספרותי, והוצאתו לאור מחייבת פחות משום כך מבחינת סדר-הזמנים.

101 במאמר זה אני עוסקת בחיבור השיקולים האידיאולוגיים שהינחו את עורכי כתב-העת הספרותיים-המפלגתיים, וגם לא בנורמות הספרותיות שקבעו את הסלקציה של החומר הספרותי בקבצים הספרותיים שערכו ברנר וחבורתו. לעניין זה ראה: שביט, לעיל, הערה 13.

102 לביטוי החזק הגיעה התלות הכלכלית באירופה ביכולתו של המרכז הספרותי באירופה להטיל סנקציות כלכליות על המרכז הספרותי בארץ-ישראל. כאשר פרסם ברנר ב-1910 מאמר ב'הפועל הצעיר', בשם 'בעתונות ובספרות', איים הוועד האודיסאי של 'חובבי-ציון', שפירש את המאמר כאפיקורסי, להפסיק את תמיכתו הקבועה בסך 100 פראנקים לחודש בעיתון, אם לא יוצא ברנר מן המערכת. התמיכה הכספית בעיתון אכן הופסקה. ראה: ברנר, כל כתבי, איגרת 494.

ברנר נאלץ פעמים רבות לדחוק בכותבים בארץ ובאירופה, ולעתים אף ביקש מהם 'להציל' את הקובץ על-ידי משלוח חומר ספרותי. במכתב אל לחובר, למשל, תבע ר' בנימין את השתתפותו והשתתפות חבריו בקובץ, וזו הוצגה כהכרחית לקובץ: 'ואולם בינתיים עלינו להוציא קובצים [כך במקור!] בני ה' גליונות. בעיקר דברים מקוריים פעם בשלושה חדשים [...] יוצא שאנו דורשים במפגיע את מאמריכם'.¹⁰³ גם ברנר פנה בקביעות ל"ד ברקוביץ, לברדיצ'בסקי, לביילין, לשופמן וללחובר, שלא ישבו בארץ-ישראל, וביקש שישלחו לו חומר ספרותי לקובץ שביקש להוציא לאור. הוא הגדיר את השתתפותם בקובץ כתנאי לרמתו הספרותית, כמו במכתב לברקוביץ, שבו כתב:

איני יודע, אם ימצא הקובץ הזה חן בעיניך, אבל אני מקווה, שאם סופרים שכמותך לא יעמדו מרחוק לכימה ארעית זו, יהיו הקובצים [כך במקור!] הבאים טובים יותר.¹⁰⁴

מעניין לציין שברנר לא ניצל את הפתרון של עורכי 'הדים' לבעיית המחסור בחומר ספרותי, ולא כלל בקבציו תרגומים של מאמרים או סיפורים. הוא העדיף לפרסם ספרות ארץ-ישראלית מקורית, ולהשאיר את הספרות המתורגמת לקובצי 'פתי' או למפעל התרגומים של המשרד הארץ-ישראלי. הזמנת חומר מסופרים מסוימים באירופה ובאמריקה אפשרה לברנר לא רק להבטיח את החומר לקובץ, אלא גם לבצע מיון מוקדם של חומר ספרותי, משום שפנה רק לסופרים שהעריך את כתיבתם. עם זאת, אפשרה הזמנת החומר מסופרים לא ארץ-ישראליים לתת ביטוי לסופרים הארץ-ישראליים, שלא יכלו לספק את כל החומר הספרותי שברנר היה זקוק לו, משום שרק כך יכול היה ברנר למלא את החלל בחומר הספרותי.¹⁰⁵ במכתבים שונים הביעו ברנר ור' בנימין לא פעם את חששם שלא יהיה להם במה למלא את הקובץ. כך, לדוגמה, כתב ר' בנימין בדאגה לברנר:

אם הם לא יתנו את פרי עטם לקובץ III — הנוכל להוציא בלעדם? בעגנון אני מאין ואילו מאיר כנראה לא יתן. לד. ברון [כך במקור!] אין מן המוכן, אלא שמקוה. ואתה? ליצחק צריך אתה לכתוב פעמיים בשבוע גלויה. גם לשילר לא צריך להניח.¹⁰⁶

מעניין לציין, שלמרות המחסור הכרוני בחומר ספרותי, סבל תיק-המערכת גם בימיו של ברנר מעודף של שירים (תופעה שאפיינה גם את תיק-המערכת של 'הדים' ושל 'כתובים').¹⁰⁷ קשיי המימון של כתבי-העת ובהשגתו של חומר ספרותי גרמו לכך שכתקופת ברנר לא יצאו לאור כתבי-עת ספרותיים בקביעות וברציפות, ואנשי הספרות הסתפקו בהוצאת קבצים ספרותיים, כגון 'רביבים', 'בינתיים' ו'הצידה'. רק לאחר המלחמה, כאשר מפלגות-הפועלים החלו להוציא לאור את כתבי-העת 'האדמה' ו'מעברות', הסתמן שינוי במצב, אולם שינוי זה גרר אחריו קשיים חדשים בעריכה, שנבעו בעיקר מן הפוליטיזאציה של הספרות ומן הצורך להתחשב בצרכי המיוחדים של קהל-הקוראים שבא מקרב הפועלים, ואמור היה למצוא ביטוי לערכיו בכתבי-עת אלה.

103 גנזים 11265/157.

104 ברנר, כל כתבי, איגרת 587.

105 שם, איגרת 689.

106 גנזים א-11877.

107 ברנר, כל כתבי, איגרת 686.

ההווי הספרותי

הקשרים בין אנשי הספרות באותה תקופה היו לא רק של עבודה, אלא גם של ידידות עמוקה. מציאותם של מעט אנשי־עט בקרב אוכלוסייה יהודית קטנה, שבדרך־כלל גרו באותו מקום (יפו או ירושלים), והיתה להם מערכת אינטרסים משותפת, הפכה אותם למקורבים מאוד זה לזה. ברנר היה מקורב בעיקר לר' בנימין, לשלום שטרייט, למנחם פוזנסקי ולעגנון, שעליו ועל אורלוף כתב ללחובר: 'שניהם מתחילים בעלי כשרון ומסורים לי ככל נפשם'.¹⁰⁸ והיה בידידות גם עם יעקב רבינוביץ, דבורה בארון וש' בן־ציון.

הקרבה בין האנשים התבטאה בהוצאה משותפת לאור של קבצים ספרותיים וספרים, ובהתכתבות הקרובה ביניהם, שבה פתחו את לבם וסיפרו על רגשותיהם, לעתים האינטימיים ביותר, ובה־בעת עסקו גם בענייני ספרות שונים, כמו תגובות על מאמרים וסיפורים ותכניות להוצאה לאור. אופייני לעירוב בין עניינים אישיים לענייני ספרות מכתבו של ברנר אל ביילין, שבו כתב:

לשנות השלושים נשאר גם לי רק שנתיים ומחצה. הדם אינו פוסק מלרתוח, וביחוד כאן תחת קרני השמש, אלא שמזה ודאי שצריך להתייאש! לא הגיעה עוד זמנה של האהבה החפשית [...] וב'הפועה' צ"א אין מה לתת לתוכו. אין חומר ספרותי.¹⁰⁹

אנשי הספרות ביקרו לעתים קרובות בבתייהם של המקורבים להם, ולעתים שהו בבית זר במשך תקופה ארוכה. במכתב אל פוזנסקי הזמינו ברנר לבוא ולהתגורר בביתו יחד עם כל משפחתו: 'אנו בדירתנו הישנה, ועד שתמצאו דירה, תוכלו כמובן, להיות אצלנו. לא הייתי צריך לכתוב דבר המובן מאליו, ובכל זאת, ליתר בהירות',¹¹⁰ ההווי הספרותי בתקופת ברנר לא נוצר בבתי־הקפה, אלא בכיורים אישיים בבתי פרטיים (אך לא בנוסח של סאלון ספרותי כמו הסאלון של ביאליק באודיסה). במכתב אל ברנר סיפר ר' בנימין: 'עונג רב גרם לי "והיה העקב למישור"'. בשבת קראתי יחד עם זקנתי'.¹¹¹

הקרבה הרבה בין הסופרים הביאה למעורבות רבה בחייהם האישיים. ר' בנימין נזף, לדוגמה, בברנר על שמייהר לנסוע לטבריה לצורכי ריפוי ולא בא לנוח בביתו,¹¹² ניסה לסדר לו עבודה כמורה,¹¹³ ובמכתב אחר סיפר לברנר על מצב־רוחו ומעשיו של עגנון: 'עגנון כתב השבוע ספור "לילות", הוא מעתיקו כעת. קרוב לגליון. עובד בחריצות. גם משתכר מעט משעוריו. יושב בביתו סועד על שלחננו. מלבד העצבות — שלום לי'.¹¹⁴

הסופרים גם דאגו זה לזה ונתמכו האחד בשני, לא רק במובן הרוחני אלא גם מבחינה כלכלית. ברנר לוה לא פעם כספים מר' בנימין ומן האחים שטרייט, שלא האיצו בו כנראה להחזיר את החוב.¹¹⁵

108 שם, איגרת 445.

109 שם, איגרת 435.

110 שם, איגרת 691.

111 גנזים א-18774.

112 גנזים א-18764.

113 גנזים א-18787.

114 גנזים א-20778.

115 ראה, לדוגמה: ברנר, כל כתבי, איגרת 540.

כשחלה הסופר והמשורר י"צ רמון, ערכו למענו הסופרים מגבית כדי שיוכל לנסוע למצרים לריפוי, ור' בנימין כתב את המכתב הבא למערכות 'הארץ' ו'האדמה':

הסופר והמשורר י.צ. רמון חלה זה כמה זמן ומצבו אנוש. פקודת הרופא היא שעליו לנסוע מצרימה ובלי התמהמה. [...] ובכיתו אין פרוסת לחם, פשוט כמשמעו. אילו נתקיימה בארצנו אגודת סופרים היתה בודאי עוזרת במקרה כזה, אבל מכיון שאין אתכבד לזקש את כב' להרים את תרומתם, וגם להוסיף בין חוג הסופרים והמורים ולשלוח את הכסף לידי מר א. לב.¹¹⁶

המעורבות הרבה של הסופרים והקשרים האינטימיים ביניהם באווירה שבה 'כולם מכירים את כולם', יצרה גם תופעות שליליות, של הווי דחוס, שהמשיך לאפיין את המרכז הספרותי גם בתקופת-המעבר וגם בשלב השני של המרכז הספרותי. ברנר נכווה קשות מכך שסיפורו 'מכאן ומכאן' התפרש כסיפור 'מפתח' המספר על אנשי מערכת 'הפועל הצעיר', וביום 6 ביולי 1911 כתב מכתב נרגש אל המערכת, שלא פורסם בעיתון, ובו הביע את תמיהתו על הפרשנות שהסיפור זכה לה. בין השאר כתב ברנר:

מכל זה תוכלו להבין, ידידי מה נשתוממתי ומה נחמץ לבי, כאשר הוגד לי היום בשמכם, שאתם, עורכי 'הפועל הצעיר'... מוצאים את עצמכם נעלבים על ידי 'הקריקטורה הצינית', אשר כתבתי עליכם!¹¹⁷

ברנר נפגע כל כך מפרשת 'מכאן ומכאן', עד שביקש לפרסם את 'שכול וכשלוך' בפסבדונים, בכותבו אל לחובר: 'אבל אני חביבי, יושב בחוג קטן וצר זה — ואיני רוצה להיות אלונגית, שהכל מתנגבים בה'.¹¹⁸

אולם לא הקשיים הטכניים, לא הקשיים הכלכליים, לא המחסור-בחומר ספרותי ולא ההווי הספרותי הדחוס — לא הם גרמו לברנר ולמקורבים אליו לחדול מפעילותם הספרותית. ברנר אכן היטיב לתאר את עצמו ואת התקופה שבה חי ופעל באופן הבא: 'והנני הדווי והסחוף, עבד ספרותנו'.¹¹⁹

116 גנזים, א-30979.

117 ברנר, כל כתבי, איגרת 505.

118 שם, איגרת 590.

119 שם, איגרת 592.